

1. Οι Πομάκοι

1. 1. Περιοχές - Πληθυσμός

Οι Πομάκοι απλώνονται σε μια περιοχή, που μοιράζεται μεταξύ δύο κρατών, της Βουλγαρίας και της Ελλάδας και που τα πιο απομακρυσμένα όριά της θα μπορούσαν να καθοριστούν ως εξής: στα ανατολικά το κεντρικό τμήμα του Άρδα και οι ανατολικές παρυφές της Ροδόπης, στα δυτικά ο Στρυμόνας, στα βόρεια η περιοχή της Φιλιππουπόλεως και στα νότια το Αιγαίο. Κοιτίδα τους όμως ήταν και είναι η οροσειρά της Ροδόπης, όπου αποτελούσαν το κυρίαρχο φυλετικό στοιχείο.

Στην υστεροβυζαντινή εποχή η περιοχή της κεντρικής και νότιας Ροδόπης, όπου σήμερα ζει ο κύριος όγκος των Πομάκων, καλυπτόταν από τα γεωγραφικά ονόματα *Άχριδώς*, *Μερόπη*, *Μόρρα* ή *Μώρα*, *Σμολένων θέμα*, *Παπίκιον Όρος*. Στην εποχή της Τουρκοκρατίας οι κυριώτεροι καζάδες με πομακικό πληθυσμό ήταν γνωστοί με τα ονόματα *Ahi* ή *Ahir Çelebi*, ο οποίος καταλάμβανε την περιοχή του βυζαντινού θέματος της Αχριδούς, *Paşmakli*, που ήταν το κυριώτερο κέντρο του ίδιου καζά, *Rurcos* (η περιοχή της *Στενιμάχου*, νότια της Φιλιππούπολης), *Sultan yeri*, *Darı dere*, *Eğri dere*, *Dospad*, *Timriş*, *Nevrekor* κτλ. Κατά τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας όλη η περιοχή της Ροδόπης, με εξαίρεση την ανατολική (καζάδες του *Kırcah* και *Sultanyeri*), όπου υπήρχαν καθαρά τουρκικοί πληθυσμοί, κατοικούνταν σχεδόν αποκλειστικά από Πομάκους· μόνο σποραδικά συναντούσε κανείς χριστιανούς, οι οποίοι αποτελούσαν μία ασήμαντη μειονότητα. Μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο και τη δημιουργία της Βουλγαρικής Ηγεμονίας (1877), άρχισαν μαζικές μεταναστεύσεις Πομάκων προς τις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στα μικρασιατικά παράλια, κυρίως στα βιλαέτια της Προύσσας και της Σμύρνης (κατά το Σκαλιέρη¹ υπήρχαν εκεί 50.000 και 20.329 Πομάκοι) και στην Ανατολική Θράκη. Συνέπεια των μεταναστεύσεων αυτών είναι η παρουσία πομακικών πληθυσμών και στη σημερινή Τουρκία.

Οι Πομάκοι της Βουλγαρίας ζούν στις εξής περιοχές, αρχίζοντας από τις πολυπληθέστερες σε Πομάκους προς τις λιγότερο σημαντικές: 1) του *Smoljan*, πρώην *Paşmakli*, που βρίσκεται 52 χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Εάνθης, στην περιοχή του Άνω Άρδα. Το τοπωνύμιο διασώζει το όνομα του

1. Λαοί και φυλαί της Μ. Ασίας, ἐν Ἀθήναις 1922, 35, 37.

εμφανιζόμενου σε βυζαντινά κείμενα σλαβικού φύλου των Σμολένων ή Σμολεάνων, 2) του *Ardino*, μεταξύ του *Smoljan* και του *Kărcali*, 3) του *Νεβροκοπίου*, σημερινό *Goce Delčev*, στα βορειοδυτικά του ελληνικού *Κάτω Νεβροκοπίου*, 4) του *Zlatograd*, πρώην *Dari dere*, πολύ κοντά στα ελληνο-βουλγαρικά σύνορα του νομού Ξάνθης, 5) του *Devin*, πρώην *Djovlen*, στο βορειοδυτικό τμήμα της Ροδόπης, 6) της *Peštera*, επίσης στη βορειοδυτική Ροδόπη, 7) του *Razlog*, πρώην *Mehomija*, η πιο απομακρυσμένη στα βορειοδυτικά περιοχή, στη λεκάνη μεταξύ του *Πιρίν και της Πίλας*, 8) της *Στενιμάχου*, σημερινό *Aasenograd*, στα νότια της Φιλιππούπολης και 10) του *Krumovgrad*, πρώην *Kusu Kanak*, πάνω από τον ελληνικό νομό Ροδόπης.

Στο ελληνικό έδαφος είναι εγκατεστημένοι στις βόρειες ορεινές περιοχές της Δυτικής Θράκης. Τα μεγαλύτερα πομακοχώρια του νομού Ξάνθης, όπου συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο μέρος των Πομάκων, είναι ο *Εχίνος* (2.296 κάτοικοι το 1981), ο *Κένταυρος* (2.008), η *Γλαύκη* (1.058), η *Πάχνη* (1.024), η *Μελίβοια* (827), η *Μύκη* (821)· στο νομό Ροδόπης η *Άνω Βυρσίνη* (654), η *Κύμη* (438), η *Μυρτίσκη* (420) και η *Χλόη* (419)· τέλος στο νομό Έβρου το *Μεγάλο Δέρειο* (573), το *Σιδηρώ* (435), το *Γονικό* (338) και η *Ρούσσα* (318). Πρέπει να προσθέσουμε ότι μετά τον πόλεμο ξεκίνησε ένα συνεχιζόμενο μέχρι σήμερα ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα, από τα ορεινά αμιγή πομακικά προς τα πεδινά μη πομακικά, μεικτά -με χριστιανικό και μουσουλμανικό πληθυσμό- χωριά, π.χ. *Κιμμέρια*, *Σέλερο*, *Σήμαντρα* του νομού Ξάνθης, *Τασμος*, *Σώστης*, *Πολύανθος* του νομού Ροδόπης. Επίσης σημαντικές μετακινήσεις σημειώθηκαν από πομακοχώρια του νομού Ροδόπης (*Κέγχρος*, *Άνω και Κάτω Βυρσίνη*, *Χλόη* κτλ) προς τα βορειοδυτικά του νομού Έβρου.

Τα στοιχεία για τον πληθυσμό των Πομάκων εξαιτίας των εθνικών σκοπιμοτήτων παρουσιάζονται πολύ συγκεχυμένα. Από τις ενδιαφερόμενες πλευρές δίνονται αλληλοσυγκρουόμενα νούμερα, τα οποία συχνά δεν έχουν σχέση με την πραγματικότητα και είναι υπερβολικά μεγάλα ή υπερβολικά μικρά. Αναφέρουμε ένα παράδειγμα ενδεικτικό για την παραποίηση των πληθυσμιακών δεδομένων. Το 1946 οι αντιπρόσωποι των Πομάκων της Βουλγαρίας στο συνέδριο του Παρισιού έδωσαν τους εξής αριθμούς² για τη φυλετική σύνθεση των περιοχών τους:

2. Π. Παπαχριστοδούλου, "Οι Πομάκοι", *Αρχαίον Θράκης* 23 (1958), 12.

ΠΟΜΑΚΟΙ	ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	ΤΟΥΡΚΟΙ
279.700	96.050	309.800

Σύμφωνα με στοιχεία του βουλγαρικού Υπουργείου Παιδείας³, κατά το 1939 στη Ροδόπη υπήρχαν:

ΠΟΜΑΚΟΙ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ	ΤΟΥΡΚΟΙ
102.584	210.151	79.338

Οι αριθμοί του πρώτου πίνακα, παρουσιάζονται διογκωμένοι, ενώ του δεύτερου έχουν υποστεί σημαντική σμίκρυνση. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει ένας Βούλγαρος, ο L. Miletič, από την στατιστική επετηρίδα (selname) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 1900 στον καζά του Αχίρ Τσελεμπή υπήρχαν σαράντα χωριά, από τα οποία μόνο τα δώδεκα είχαν μεικτό πληθυσμό, ενώ τα υπόλοιπα καθαρά μουσουλμανικό - πομακικό. Ο ίδιος υπολογίζει τους Πομάκους, που ζούσαν έξω από τα τότε βουλγαρικά σύνορα σε 100-110.000. Αν σ' αυτούς προσθέσουμε τους, βάσει των επισήμων βουλγαρικών στατιστικών (1900), 16.000 περίπου Πομάκους της τότε Βουλγαρίας, έχουμε ένα αριθμό 116-126.000 στις αρχές του αιώνα. Ο Miletič δεν έχει λόγους να μην είναι ειλικρινής, γιατί τότε η Βουλγαρία ήταν πολύ μικρότερη και οι περιοχές, όπου ζούσε η συντριπτική πλειοψηφία των Πομάκων, ανήκαν στην Τουρκία. Επομένως ο αριθμός που δίνουν οι Πομάκοι αντιπρόσωποι είναι πάρα πολύ μεγάλος για να έχουμε μια αύξηση άνω του 150% μέσα σε σαράντα πέντε χρόνια, αλλά και αυτός του βουλγαρικού υπουργείου είναι εξωπραγματικός, γιατί δε είναι δυνατό μετά από σαράντα χρόνια να παρέμεινε ο ίδιος ή να μειώθηκε.

Όσον αφορά τους Πομάκους της Ελλάδας, τουλάχιστο μέχρι το 1951, είναι πιο ξεκάθαρα τα πράγματα. Ας δούμε τι αριθμητικά στοιχεία δίνονται:

<u>1928</u>	<u>1940</u>	<u>1951</u>	<u>1961</u>	<u>1981</u>
16.775	18.086	18.671	26.935	34.878

Τα τρία πρώτα νούμερα προέρχονται από τις επίσημες απογραφές και δήλωναν τον αριθμό των Ελλήνων που μιλούσαν πομακικά⁴. Δεν ξέρουμε

3. Cв. Монон, *Prosvetno delo sred bālgarite s mohamedanska vjara v rodopskija kraj prez godinite na narodnata vlast*, 11. Κατά τον συγγραφέα, οι "Βούλγαροι Μωαμεθανοί" σε όλη τη χώρα ήταν το 1970 περίπου 170.000.

πόσο αξιόπιστοι είναι οι δύο τελευταίοι αριθμοί⁵ και τί ακριβώς δηλώνουν, αφού από το 1961 η γλώσσα και η θρησκεία δεν εμφανίζονται πλέον στους πίνακες δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του απογραφόμενου πληθυσμού. Η τελευταία απογραφή κατά την οποία έχουμε επίσημα στατιστικά στοιχεία για τους πομακόφωνους της Ελλάδας είναι του 1951. Βάσει αυτής στην Ελλάδα υπήρχαν 18.667 άτομα που μιλούσαν την πομακική και 17.852 που είχαν την πομακική ως *όμιλουμένην συνήθως* γλώσσα⁶. Αυτό σημαίνει ότι ένα ποσοστό 95, 63 πομακόφωνων είχαν τα πομακικά ως πρώτη γλώσσα.

Σήμερα είναι δύσκολο να υπολογιστεί ο ακριβής αριθμός των Πομάκων της Ελλάδας, γιατί υπάρχουν αντικειμενικές δυσκολίες ως προς την επιλογή των κριτηρίων που θα χαρακτηρίσουν ένα Έλληνα ως "Πομάκο". Αν πάρει κανείς ως κριτήριο τη γλώσσα, θα μείνει έξω ένας αριθμός Πομάκων που δε μιλούν πλέον πομακικά, αλλά τουρκικά. Έτσι σε ένα από τα πιο σημαντικά μουσουλμανικά χωριά του νομού Έβρου, το *Σιδηρώ*, η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων αποτελείται από άτομα με πομακική καταγωγή, που αποδέχονται και δηλώνουν την πομακική ταυτότητα, όμως οι περισσότεροι και κυρίως οι νέες ηλικίες, μιλούν τουρκικά. Αν πάρει κανείς ως κριτήριο τη συνείδηση, ποιοι δηλαδή δηλώνουν ότι είναι Πομάκοι, θα μείνει έξω ένα ποσοστό ατόμων πομακικής καταγωγής και ενδεχομένως γλώσσας, που έχουν αρνηθεί την πομακική ταυτότητα και αποδεχτεί την τουρκική. Παλιότερα οι Πομάκοι ζούσαν πιο απομονωμένοι και τα περισσότερα χωριά τους ήταν αμιγή, οπότε μπορούσε κανείς προσθέτοντας τον πληθυσμό τους, να βρεί το συνολικό αριθμό· ούτε αυτό μπορεί πλέον να γίνει, εξαιτίας της μετανάστευσής τους προς πεδινά χωριά, που κατοικούνται από χριστιανούς και μουσουλμάνους τουρκόφωνους και τις επιμειξίες με τους δεύτερους.

Παρά τις δυσκολίες αυτές για τον ακριβή προσδιορισμό των Πομάκων της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, η άποψή μας είναι ότι ως κατώτατα όρια για τον αριθμό των πρώτων θα μπορούσαν να τεθούν οι 35.000 και για τους δεύτερους οι 200.000.

4. Βλ. Α. Angelopoulos, "Population distribution of Greece according to language, national consciousness and religion", *Balkan Studies* 20 (1979), 130, 131.

5. Από τις πηγές Π. Θεοχαρίδης, *Πομάκοι, οι Μουσουλμάνοι της Ροδόπης*, Ξάνθη 1995, 25 και Γ. Χριστοφορίδης, "Το δημογραφικό πρόβλημα της Θράκης", *Ενδοχώρα* 1, Αλεξανδρούπολη Ιούλιος - Αύγουστος 1995, 57, 74, 75.

6. *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951*, τ. II, εν Αθήναις 1958, 2, 08, 248.

1. 2. Καταγωγή - θρησκεία

Η μοίρα των Πομάκων έχει συνδεθεί με τρεις λαούς, τους Βούλγαρους, με τους οποίους μιλούν την ίδια γλώσσα, τους Τούρκους, με τους οποίους έχουν την ίδια θρησκεία και τους Έλληνες, στο κράτος των οποίων ζει ένα μέρος τους. Ήταν λοιπόν φυσικό να γίνουν το μήλο της έριδας για τους λαούς αυτούς, καθένας από τους οποίους διατύπωσε και μία διαφορετική θεωρία καταγωγής, ανάλογα με τα εθνικά του συμφέροντα.

Η βουλγαρική θέση στο θέμα της καταγωγής είναι η πιο ξεκάθαρη και η πιο ομοιογενής: οι Πομάκοι θεωρούνται *Balgari Mohamedani*, δηλαδή διαφέρουν από τους Χριστιανούς Βούλγαρους μόνο στο ότι, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ανγκάστηκαν από τις πιέσεις και τη βία των Τούρκων να εξισλαμιστούν. Στο δόγμα αυτό στηρίχθηκε όλη η αφομοιωτική πολιτική του βουλγαρικού κράτους έναντι των Πομάκων, κυρίως μετά τον β' παγκόσμιος πόλεμο.

Από την πλευρά των Τούρκων, καρπός της κρατούσας παντουρκιστικής ιδεολογίας είναι οι θεωρίες που υποστηρίζουν την τουρκική καταγωγή των Πομάκων, συνδέοντάς τους με διάφορα τουρκικά ή μουσουλμανικά φύλα, εγκατεστημένα στη Ροδόπη πριν και μετά την τουρκική κατάκτησή της, όπως τους Κουμάνους, Πετσενέγους, Γιουρούκους, Τσεπνίδες⁷ κτλ. Δεν έλειψαν ωστόσο και οι μετριοπαθείς και επιστημονικές απόψεις που ομολογούν ότι οι Πομάκοι αποτελούν μία ξένη προς τους Τούρκους εθνότητα και ότι ήταν η τρίτη μεγάλη εξισλαμισμένη πληθυσμιακή ομάδα της Βαλκανικής μετά τους Αλβανούς και τους Βόσνιους⁸.

Η ελληνική πλευρά αφενός μεν προσπάθησε να αντιμετωπίσει τις ακραίες και αφομοιωτικές θεωρίες των Βουλγάρων και Τούρκων, αφετέρου στάθηκε διστακτική στην υποστήριξη μιας ελληνικής καταγωγής των Πομάκων, ίσως λόγω της διαφορετικής θρησκείας και γλώσσας. Έτσι καταφεύγει στην πιο "ουδέτερη" θεωρία: τονίζει την αυτοχθονία τους και τους θεωρεί παλαιότατους κατοίκους της Ροδόπης, απογόνους αρχαίων θρακικών φυλών των περιοχών τους και κυρίως της φυλής των Αγριάνων, το όνομα των

7. Βλ. Π. Χιδίρογλου, *Οι Έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*, Αθήνα 1989, 43-48.

8. Βλ. Αν. Λιάπης, "Η υποθηκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων", πρακτικά του Α' Παγκοσμίου Συνεδρίου Θρακών (Φέρες 1994), *Ενδοχώρα* 2 (ειδικό τεύχος, Φεβρουάριος 1995), 82, 90.

οποίων παρουσιάζει μία ηχητική ομοιότητα με την χρησιμοποιούμενη για τους Πομάκους επωνυμία Αχριάν (βλ. κεφάλαιο *Ονόματα*).

Από την πλευρά μας μπορούμε να πούμε τα εξής. Όσον αφορά τα προχριστιανικά χρόνια, στις περιοχές που σήμερα ζουν οι Πομάκοι κατοικούσαν θρακικά φύλα και συγκεκριμένα οι φυλές των Αγριάνων (Δυτική Ροδόπη), Βησσών (Βόρεια Ροδόπη), Δίων (Ανατολική Ροδόπη) και Σατρών⁹. Στη συνέχεια, μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες οι φυλές αυτές είχαν βαθμιαία εξελληνιστεί ή εκρωμαϊστεί, ενώ παράλληλα δέχτηκαν τη χριστιανική θρησκεία. Κατά τη βυζαντινή εποχή και μάλιστα κατά τους τελευταίους πριν την τουρκική κατάκτηση αιώνες, οι ίδιες περιοχές κατοικούνταν από χριστιανικούς πληθυσμούς. Σ' αυτούς κυριαρχούσαν δύο φυλετικές ομάδες, οι Ρωμαίοι, δηλαδή οι Έλληνες και οι Σλάβοι, και σ' αυτούς θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να αναζητηθεί η άμεση προέλευση των Πομάκων. Πράγματι τα στοιχεία που έχουμε δείχνουν ότι στους Πομάκους υπάρχουν ελληνικές (κυρίως όσο προχωρούμε προς τα νότια) και σλαβικές (περισσότερο προς τα βόρεια) ρίζες. Για τις σλαβικές έχουν ήδη γραφεί πολλά από Βούλγαρους επιστήμονες. Θα περιοριστούμε σε κάποια ενδεικτικά στοιχεία για τις ελληνικές ρίζες τους:

α. Από την υστεροβυζαντινή περίοδο, έχουμε τη μαρτυρία του Καντακουζηνού, ότι οι πεσόντες στρατιώτες του Μομτσίλου, *ὄντες τοσοῦτοι καὶ τοιαύτην ἐπιδεδειγμένοι ἀρετὴν καὶ ἀνδραγαθίαν, Ρωμαῖοι ἦσαν*¹⁰... Ο Μομτσίλος, Βούλγαρος στην καταγωγή, είχε καταστεί γύρω στα μέσα του 14ου αι., δηλαδή λίγο πριν την τουρκική κατάκτηση, ηγεμόνας της *Μερόπης*, της περιοχής βόρεια της Ξάνθης (σήμερα κατοικείται κυρίως από Πομάκους). Από τους κατοίκους της Μερόπης και της Ξάνθης είχε συστήσει το στράτευμά του, το οποίο ηττήθηκε από τον Καντακουζηνό¹¹.

β. Είναι αλήθεια ότι οι περιοχές της Ροδόπης, όπου ζούσαν οι Πομάκοι κατά την τουρκοκρατία, κατοικούνταν σχεδόν αποκλειστικά από σλαβόφωνους. Οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί περιορίζονταν κυρίως στους βόρειους πρόποδες της Ροδόπης, νότια της Φιλιππούπολης (*Στενήμαχος, Άνω Βοδενά, Κούκλαινα, Πέστερα* κτλ.). Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι, όπως και στη Μακεδονία, έτσι και στη Ροδόπη, ένα ποσοστό των σλαβόφωνων

9. Άν. Λιάπης, "Οἱ Πομάκοι μέσα στο χρόνο", *Θρακική Ἐπετηρίδα* 4, Κομοτηνή 1983, 7.

10. PG 153, 1220.

11. Βλ. Στ. Κυριακίδης, "Ο Μομτσίλος καὶ τὸ κράτος του", *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), 332-345.

χριστιανών (από τους οποίους με εξισλαμισμούς προήλθαν οι Πομάκοι), είχε ελληνική εθνική συνείδηση και μετά τη δημιουργία της Βουλγαρικής Εξαρχίας (1870), παρέμεινε πιστό στο Πατριαρχείο.

Με βάση την οθωμανική στατιστική επετηρίδα (*salname*) του 1900¹², στο Πασμακλί, πρωτεύουσα του καζά Αχίρ-Τσελεμπή, υπήρχαν 320 πομακικές οικογένειες και 120 χριστιανικές, από τις οποίες 80 “εξαρχικές” και 40 “πατριαρχικές”. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του χωριού Ραϊκόβο, όπου ζούσαν επίσης 100 “πατριαρχικές” οικογένειες. Κατά το 1720 112 κάτοικοι του αποκεφαλίστηκαν επειδή αρνήθηκαν να γίνουν μουσουλμάνοι. Μετά τη χρονιά αυτή θα πρέπει να εξισλαμίστηκε το ένα τρίτο περίπου του χωριού. Από το χριστιανικό πληθυσμό, ένα μέρος του οποίου φέρει ελληνικά επώνυμα (π.χ. *Mavron, Mavrodiev, Makrelov, Palikarev, Pangalon, Strongelov* κτλ), οι κάτοικοι του Κάτω Ραϊκόβο, έμειναν γνωστοί για την ελληνική εθνική τους συνείδηση¹³. Στις αρχές του αιώνα, στον ίδιο καζά, υπήρχαν ελληνικά σχολεία στα χωριά Αλαμί Ντερέ, Τσοκμάνοβο, Κ. Ραϊκόβο, Πασμακλί, Λεβότσεβο, Πέτκοβο και Ντερέκιοι¹⁴.

γ. Χαρακτηριστική είναι η εξής μαρτυρία ενός σλάβου, του Τσέχου Κ. Jireček, ο οποίος διετέλεσε υπουργός παιδείας της Ηγεμονίας της Βουλγαρίας και επισκέφθηκε τις περιοχές των Πομάκων τον περασμένο αιώνα: *Είναι ενδιαφέρον ότι εκτός από τους Βούλγαρους Μουσουλμάνους στη Ροδόπη, συναντά κανείς και Έλληνες. Το μεγάλο χωριό Ljalovo (90 σπίτια) στα νότια του Νεβροκοπίου, κατοικείται από Μωαμεθανούς Έλληνες· μερικοί Πομάκοι με βεβαιώσαν ότι και άλλα δύο γειτονικά χωριά, το Loznik και το Kornik ήταν αρχικά ελληνικά, όμως μετά τον εξισλαμισμό τους, από τις επαφές τους με τους γύρω Βούλγαρους Μουσουλμάνους εκβουλγαρίστηκαν. Στο χωριό Sotir, μισή ώρα νότια του Dermen dere, επαρχία Φιλιππουπόλεως, διηγούνται για τους Πομάκους του Tămrăš, ότι δήθεν δεν ήταν γνήσιοι Βούλγαροι, όταν εκτουρκίστηκαν, αλλά ότι ανάμεσά τους υπήρχε “ελληνική φλέβα”¹⁵.*

δ. Η γλώσσα των Πομάκων, όπως θα δούμε, είναι σλαβικής καταγωγής. Ωστόσο στα πομακικά και ευρύτερα στα ιδιώματα της Ροδόπης¹⁶, απαντά ένας σημαντικός αριθμός ελληνικών δάνειων λέξεων του καθημερινού

12. L. Miletič, *Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache*, Wien 1912, 18-19.

13. An. Salambašev, “Stari i novi familni imena v Smoljan, kv. Rajkovo”, *Rodopski Sbornik* (1976), 237-244.

14. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βορείου Ελληνισμού*, Θράκη, Θεσσαλονίκη 1993, 363-364.

15. Κ. Jireček, *Păturanija po Bălgarija*, επανέκδ. “Nauka i izkustvo”, Sofija 1974, 467-468.

16. St. Stojkov, *Bălgarska dialektologija*, Sofija 1993, 132, 328.

λεξιλογίου· και αυτό παρά την απομόνωση των Πομάκων και παρά την απουσία ελληνόφωνων πληθυσμών μεταξύ τους. Τα ελληνικά αυτά δάνεια, θα μπορούσαν να αποτελέσουν μία ένδειξη, τουλάχιστον για το ότι οι Πομάκοι είχαν κάποτε πολλές επαφές με τέτοιους ελληνόφωνους πληθυσμούς.

Με μεγάλη βεβαιότητα μπορούμε να ισχυριστούμε δύο πράγματα για τους Πομάκους: α) προέρχονται από χριστιανούς που εξισλαμίστηκαν, β) κατά τη συντριπτική τους πλειοψηφία, δεν είναι τουρκικής καταγωγής. Θα περιοριστούμε σε λίγα μόνο από τα υπάρχοντα αποδεικτικά στοιχεία:

1. Μια σειρά από ιστορικές γραπτές μαρτυρίες, ελληνικές και βουλγαρικές. Ανάμεσα σ' αυτές σημειώνουμε τρεις: ένα χρονικό της μονής Αγ. Πέτρου, κοντά στο *Παζαρτζίκ*, ένα άλλο του 18ου αι. από το χωριό *Μπέλοβο* (επίσης περιοχή *Παζαρτζίκ*) και η χρονογραφική αφήγηση του ιερέα Μεθοδίου Ντραγκίνοφ¹⁷. Μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για μαζικούς βίαιους εξισλαμισμούς κατά το δεύτερο μισό του 17ου αι. στη Ροδόπη (κατά το χρονικό του Μπέλοβο 74 χωριά) και το *Τσέπινο*· μιλούν επίσης για την καταστροφή 218 εκκλησιών και 32 μοναστηριών από τη *Στενίμαχο* μέχρι το *Σαμοκόβι*. Σημαντική επίσης πηγή αποτελούν και τα οθωμανικά έγγραφα, κυρίως οι φορολογικές καταγραφές των τιμαριών. Έτσι για χωριά εξ ολόκληρου μουσουλμανικά σήμερα, μπορεί κανείς να δει μέσα από παλιότερες καταγραφές, ότι ένα μέρος των κατοίκων ήταν χριστιανοί ή ότι αναφέρεται η ύπαρξη εκκλησίας¹⁸ ή να διαπιστώσει την καταγραφή μουσουλμάνων με χριστιανικά πατρώνυμα, δηλαδή εξισλαμισθέντων.

2. Όπως διαπιστώθηκε από ανθρωπολογικές έρευνες, τα μογγολικά χαρακτηριστικά των Τούρκων, απουσιάζουν από τους Πομάκους της Ελλάδας¹⁹. Πέρα από αυτό μία απλή επίσκεψη στα πομακοχώρια της Ξάνθης, πείθει για την αλήθεια του πορίσματος: ένα μεγάλο ποσοστό από τους Πομάκους είναι υψηλόσωμοι, δολιχοκέφαλοι, ξανθοί, καστανοί ή κοκκινομάλληδες, με γαλανά μάτια.

3. Στο λαϊκό πολιτισμό των Πομάκων έχουν επιβιώσει, ακόμη και σήμερα, στοιχεία από χριστιανικά έθιμα. Έτσι σε πολλά πομακοχώρια της

17. Για τις πηγές αυτές βλ. P. Petrov, "Bălgarskite letopisni svedenija za pomohamedančvaneto v Čepino", *Rodopski Sbornik* I (1965), 11-37, N. Todorov, "Nasilstveno pomohamedančvane na rodopskite bălgari", *Iz minaloto na bălgarite mohamedani v Rodopite*, Sofija 1958, 68-72.

18. Μία ενδιαφέρουσα περίπτωση από την περιοχή Ξάνθης δίνει ο Π. Γεωργαντζής, *Ξάνθη, η κυρά της Θράκης χθές και σήμερα*, Ξάνθη 1991, 43-45.

19. N. Ξηροτύρης, "Αχρίανες και Πομάκοι: Θράκες ή Σλάβοι;", *Β' Συμπόσιο Λαογραφίας του βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1976, 354.

Ροδόπης στη Βουλγαρία, οι γυναίκες τους κατά το ζύμωμα και όταν αφήνουν τη ζύμη να φουσκώσει, σημειώνουν το σημείο του σταυρού· μεταξύ τους κυριαρχεί η πίστη ότι η Παναγία βοηθά στη γέννα (*Bogorodica pomaga pri raždaneto*)· στις επιδημίες των ζώων αλείφουν τις πόρτες με πίσσα σε σχήμα σταυρού· τα Φώτα οι γυναίκες ραντίζουν με αγιασμό το σπίτι και τα ζώα· από τα πρώτα στάχια φτιάχνουν μικρούς σταυρούς· τιμούν αρκετές χριστιανικές γιορτές, όπως τη Μ. Παρασκευή, κατά την οποία ορισμένοι, κρυφά από τους χοτζάδες τους, φέρνουν τα παιδιά στην εκκλησία και τα αφήνουν να περάσουν κάτω από τον Επιτάφιο “για υγεία”· άλλες τέτοιες γιορτές είναι ο Άγιος Γεώργιος και ο Άγιος Κωνσταντίνος, αλλά και σε περιπτώσεις ασθενειών καταφεύγουν στις εκκλησίες· φτιάχνουν ένα είδος βασιλόπιττας, ενώ τα παιδιά την Πρωτοχρονιά λένε τα κάλαντα, όπως και οι χριστιανοί· πολλές οικογένειες ανάβουν καντήλια, κάνουν αγιασμό, μνημόσυνα για τους κεκοιμημένους κτλ.²⁰ Επίσης η παραδοσιακή πομακική ενδυμασία αρκετών χωριών της Ξάνθης -η οποία δυστυχώς κινδυνεύει να χαθεί- διαφέρει από την κλασσική ισλαμική και μοιάζει πολύ με τη χριστιανική²¹.

Μία από τις χριστιανικής καταγωγής συνήθειες των Πομάκων της Ελλάδας είναι και το μοίρασμα του *ραζδαβάλνικ*. Πρόκειται για κομμάτι άρτου που προσφέρεται την παραμονή του μικρού και μεγάλου μπαϊραμιού²². Η σημασία της λέξης αρχικά ήταν “αυτό το οποίο μοιράζεται, μοίρασμα”. Ανάγεται στο ρήμα *ραζδάβ-ο(α)μ* “μοιράζω, διανέμω” (<αρχ. σλαβον. *раздавати* “διανέμω”), το οποίο απέκτησε και τις σημασίες “προσφέρω”, “φιλεύω τα παιδιά με καλούδια για το καλό”, “μοιράζω ψωμί την παραμονή του μπαϊραμιού ή κρέας ανήμερα το Μπαϊράμι”, “απονέμω δώρα στους φτωχούς” (Λεξ. Στρατ. 540-541, Θ, ΠΕΛ 517-518).

Η συνήθεια αυτή προέρχεται από το χριστιανικό *μέρασμα*, δηλαδή το μοίρασμα άρτου ή άλλων αγαθών από τις γυναίκες κατά την ημέρα του Ψυχοσάββατου για τη συγχώρηση των αμαρτιών των κεκοιμημένων συγγενών τους. Δεν αποκλείεται και η λέξη *ραζδαβάλνικ* να αποτελεί μεταφραστικό δάνειο του ελλην. *μέρασμα*. Όπως είναι γνωστό το ένα από τα δύο Ψυχοσάββατα εορτάζεται την παραμονή της Πεντηκοστής. Επειδή στους Πομάκους, μετά τον εξισλαμισμό τους, η Πεντηκοστή αντικαταστάθηκε από το

20. N. Todorov, ό. π., 78, C. Vakarelski, “Altertümliche Elemente in Lebensweise und Kultur der bulgarischen Mohammedaner”, *Zeitschrift für Balkanologie* IV (1966), 159-162, 168-169, L. Miletich, *Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache*, Wien 1912, 14.

21. Π. Γεωργαντζής, ό. π., 40, 41, 46-48.

22. Λεξ. Στρατ. 540.

Μικρό (ή Κουρμπάν) Μπαϊράμι, το οποίο εορτάζεται επτά εβδομάδες μετά το Μεγάλο (ή Σεκέρ) Μπαϊράμι -όπως η Πεντηκοστή επτά εβδομάδες μετά το Πάσχα- το μοίρασμα του *ραζδαβάλνικ* διατηρήθηκε αρχικά κατά την παραμονή του Μικρού Μπαϊράμιού. Η συνήθεια διανομής κολλύβων, άρτου και άλλων αγαθών χάριν των κεκοιμημένων, κατά τα ψυχοσάββατα είναι πολύ διαδεδομένη τόσο στους Έλληνες όσο και σε άλλους ορθόδοξους λαούς. Πβ. τους τύπους των νοτιοδυτικών βουλγαρικών διαλέκτων *razdavačka* “γυναίκα που μοιράζει για άφεση αμαρτιών”, *razdanok* “αυτό το οποίο μοιράζεται για άφεση αμαρτιών”²³. Για να φανεί καλύτερα η σχέση ανάμεσα στο *ραζδαβάλνικ* και το *μέρασμα*, δίνουμε μια περιγραφή του δεύτερου όπως γίνεται στα χωριά των Τρικάλων (Αύρα Καλαμπάκας)²⁴:

Σε όλα τὰ ψυχοσάββατα, τοῦ Τριωδίου καί σ' ἐκεῖνο πρό τῆς Πεντηκοστῆς, τό κάθε σπίτι κάνει «μέρασμα» γιά τούς κεκοιμημένους. Βράζουν σιτάρι καί στολίζουν τό δίσκο τῶν κολλύβων. Ἐπί πλέον ἔξω ἀπό τό ναό μετά τό μοίρασμα τῶν κολλύβων εἶχαν ἑτοιμῇ καί μιὰ κανίστρα μέ ψωμί, ἐλιές, πίττες, γλυκά κ. ἄ. Μετά τή θ. λειτουργία ὁ παπάς διαβάζει τήν «παννυχίδα» καί μνημονεύει τὰ ὀνόματα τῶν κεκοιμημένων ἀπό τό ψυχοχάρτι τῆς κάθε οἰκογενείας... Στό τέλος ἀφοῦ ὅλο τό ἐκκλησίασμα πάρει θέση στήν αὐλή τῆς Ἐκκλησίας μέ τάξη, περνοῦν οἱ γυναῖκες, μέ τὰ κόλλυβα καί τίς κανίστρες. Ὅλοι παίρνουν «παννυχίδα» καί ἀπό τὰ ἄλλα εἶδη «γιά σχωρίο» καί εὐχονται «Θεός σχωρέσοι τὰ πεθαμένα σου». Δίνουν καί σ' ὅσους συναντοῦν στό δρόμο καί σ' ὅσους δέν μπόρεσαν νά πᾶνε στήν ἐκκλησία.

4. Η παρουσία ερειπίων που προδίδουν την εγκατάσταση χριστιανικού πληθυσμού. Όσον αφορά το νομό Ξάνθης, στην περιοχή του χωριού Ωραίο εντοπίζονται ίχνη εκκλησιών στις θέσεις *Μαρίνα* και *Τσάροκβα* και χριστιανικών τάφων στη θέση *Πουλένι*. Στο δρόμο μεταξύ *Ωραίου* - *Θεοτόκου* σώζεται πέτρινη γέφυρα με ανάγλυφο σταυρό, η οποία από αυτόν πήρε το όνομα “γέφυρα του παπά”. Η ίδια γέφυρα είναι γνωστή στους Πομάκους του χωριού *Σταμάτιο* ως *Σταμάτ Κιοπρουσού* “γέφυρα του Σταμάτη”. Ερείπια εκκλησίας σώζονται επίσης στην περιοχή του χωριού *Έρανος* στη θέση *Πόποβο*, ενώ κατά το άνοιγμα των θεμελίων του σχολείου στη *Θεοτόκο* βρέθηκαν αντικείμενα σχετικά με τη χριστιανική λατρεία. Στο *Καλότυχο* το 1957 ανακαλύφθηκε χριστιανικός τάφος δίπλα στο τζαμί. Ένας

23. BER I, 311.

24. Παράδοση - Λατρεία σέ ἕνα ἑλληνικό χωριό, 66-67, 89 (χωρίς συγγραφέα· τα μόνα στοιχεία που δίνονται για το βιβλίο είναι Κεντρ. διάθ.: Ρακοβαλῆς Ἀθ., Πραϊδη 5, Θεο/νίκη).

αριθμός από τα σχεδόν ερημωμένα σήμερα πομακοχώρια του νομού Ροδόπης (Κερασέα, Κρυστάλλη, Διχάλα, Κάβος, Σήμα, Τρίκορφο, Μελίταινα) βρίσκεται στην περιοχή του βυζαντινού Παπικίου Όρους· αυτό μέχρι περίπου τα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης (1361-1371), ήταν ένα μοναστικό κέντρο με ακτινοβολία ανάλογη αυτής του Αγίου Όρους και σημαντικό αριθμό μοναστηριών, από τα οποία έχουν βρεθεί ερείπια σε αρκετά σημεία²⁵.

5. Τοπωνύμια. Σε χωριά του νομού Ξάνθης με αμιγή πομακικό μουσουλμανικό πληθυσμό, εμφανίζονται τοπωνύμια²⁶, ελληνικής, βουλγαρικής και τουρκικής αρχής, που προδίδουν την ύπαρξη χριστιανικών παλιότερα εγκαταστάσεων. Αυτά μπορούμε να τα διακρίνουμε σε τρεις κατηγορίες:

α. Αγιωνύμια ή ονόματα χριστιανικών λατρευτικών κτισμάτων, όπως *Τεοτόκν* ή *Τεοτόβο* (<*Τεοτόκ-οβο*, το σημερινό χωριό *Θεοτόκος*) και *Σβέτα Γιοργιά* “Άγιος-Γεώργιος”. Πολύ συχνό είναι το τουρκ. *Κιλσέ* “εκκλησία”, σλαβ.. *Τσόρκβα* επίσης “εκκλησία”, *Γρόβγιε*, *Γρόβιστε* (<*grob* “τάφος” <αρχ. σλαβον. *гробъ*)· τα δύο τελευταία δηλώνουν συνήθως παλιά χριστιανικά κοιμητήρια, ενώ για το μουσουλμανικό νεκροταφείο χρησιμοποιείται το τουρκικό *μεζαρλόκ*.

β. Κτητορικά, τα οποία παραπέμπουν είτε σε ελληνικά χριστιανικά ανθρωπωνύμια, όπως *Κιρέκοβο*, *Κιρέκοβν*, *Κιρέκου* *Δερμενί* “μύλος του Κυριάκου”, *Μανόλεβο*, *Μανόλτσοβα*, *Κόστοβο* (εμφανίζεται τουλάχιστο σε τρία πομακοχώρια της Ξάνθης), *Κοστάτσκο*, *Σταματάτσκο* ή *Σταματάτσκοβν* (το σημερινό *Σταμάτιον*), είτε σε σλαβικά, όπως *Κοσταδίν*, *Κυσταδίν*, *Τοτοράνσκο*, *Γιοβάνοβο* ή *Γιυβάνοβο* (*Γιαννοχώρι*), *Γιάνκοβο*, *Γέργοβο*, *Στόγιαβα* *δύπκα* “σπηλιά του Στόγιο”. Πολύ συχνά είναι και τα τοπωνύμια που βάση τους αποτελεί η λέξη *ποπ* “παπάς”, όπως *Πόποβο*, *Ποπάτσκο*,

25. Για τα αρχαιολογικά ευρήματα στις περιοχές των Πομάκων βλ. P. Soustal, “Thrakien”, *Tabula Imperii Byzantini* 6, Wien 1991, 282, 261, 386-387, Άν. Λιάπης, ό. π., 21-22, Μ. Γ. Βαρβούνης, “Συμβολή στη μελέτη των τοπωνυμίων των Πομάκων στην περιοχή της Ξάνθης”, *Θρακικά* 9 (σειρά Β’), Αθήνα 1994, 93-95, Ν. Ζήκος, “Αποτελέσματα ανασκαφικών έρευνών στο Παπίκιον όρος”, Πρακτικά συμποσίου “Βυζαντινή Θράκη”, πρόσωπο και χαρακτήρας, vol. I, Amsterdam 1989, 679-687.

26. Τα τοπωνύμια αυτά προέρχονται από όσα δημοσιεύουν οι Μ. Γ. Βαρβούνης, ό. π., 88, 89, 90, 92, 93, Π. Θεοχαρίδης, *Πομάκοι*, 36-42, 535-544, F. De Jong, *Names, religious denomination and ethnicity of settlements in Western Thrace*, Leiden 1980, 7, 20, 21. Μεταγράφονται όλα στο αλφάβητο που χρησιμοποιήσαμε γενικά για τη γλώσσα των Πομάκων της Ελλάδας (βλ. κεφ. *Μέθοδος - Γλωσσικό υλικό*). Η φωνητική μορφή των τοπωνυμίων δεν αποδίδεται πάντοτε με ακρίβεια από τους συλλογείς, χωρίς όμως αυτό να καθιστά αδύνατη την ετυμολόγησή τους.

Πόποβιτσα. Πβ. επίσης το τουρκικής αρχής *Πάπας Τερμενί* “μύλος του παπά”.

γ. Όσα συνδέονται με παραδόσεις για το βίαιο εξισλαμισμό. Στο νομό Ξάνθης υπάρχουν τρεις *Μόμτσκι κάμεν* (“πέτρα των κοριτσιών”), απ’ όπου, κατά τις τοπικές διηγήσεις, σκοτώθηκαν κοπέλες που προτίμησαν το θάνατο από τον εκτουρκισμό²⁷. Οι παραδόσεις αυτές θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη: παρόμοιες εμφανίζονται αρκετές στη Βουλγαρία σε σχέση με τοπωνύμια της Ροδόπης, όπως: *Korvana stena* “ματωμένος τείχος”, *Nevesta* “νύφη”, *Kăzkjorpusu* “γέφυρα των κοριτσιών”, *Mehkemeto* “δικαστήριο”, *Kaneri* (<τουρκ. *kan yeri* “τόπος αίματος”), *Gjavurdere* “ποτάμι των απίστων”, αρκετά σύνθετα από το επίθετο *momîn* (<*moma* “κοπέλα”) και ένα ουσιαστικό (*kamen*, *brjag* “όχθη”, *vir* “βαθύ μέρος ποταμού) κτλ²⁸.

6. Πέρα από τα τοπωνύμια, πρέπει να προσθέσουμε ότι ένα μέρος των Πομάκων στη Βουλγαρία διατηρεί μέχρι σήμερα χριστιανικά επώνυμα, όπως *Popovski, Stojanoglu* κτλ²⁹.

7. Μία ομάδα λέξεων που ανήκουν οι περισσότερες στο θρησκευτικό λεξιλόγιο, χωρίς ωστόσο να είναι τουρκικής αρχής, όπως συμβαίνει με το μεγαλύτερο μέρος του λεξιλογίου αυτού. Χρησιμοποιούνταν από τους Πομάκους πριν τον εξισλαμισμό τους για να δηλώσουν τελετές, έθιμα ή αντικείμενα σχετικά με τη χριστιανική λατρεία, αλλά επέζησαν και μετά από αυτόν με την ίδια ή διαφορετική σημασία. Τα παρακάτω παραδείγματα προέρχονται κυρίως από το *Λεξ. Στρατ*:

όβρεκ “τάμα, τάξιμο, αφιέρωμα, ανάθημα” <αρχ. σλαβον. *οβροκ* “τάμα”, πβ. και το βουλγ. *οβρόκ* “υπόσχεση, τάμα, συνήθως με θρησκευτικό χαρακτήρα: εκκλησιαστική και τελετουργική υπηρεσία σε συγκεκριμένη γιορτή” (BER IV, 755). Από την ίδια ρίζα με το *όβρεκ* προέρχονται και τα πομακ. *αβρίτδεμ σο*, *αβρέκα* “κάνω τάμα, τάζω”, *αβρέκαν* “αυτός που έκανε τάμα, που υποσχέθηκε αφιέρωση στο Θεό”.

απέβου “διαβάζω εξορκισμό ή ευχή”, *απέβανγιε* “διάβασμα, ξόρκισμα” <αρχ. σλαβον. *πετη, πεβατη* “ύμνω, ψάλλω, ᾄδω”· πβ. το βουλγ. *ορjават* “ψάλλω, διαβάζω (με τη σημασία που έχει η λέξη στην Εκκλησία)”, σερβικ. *ορεвати*

27. Π. Θεοχαρίδης, ό. π., 501-502, Μ. Γ. Βαγβούνης, ό. π., 91.

28. Βλ. Ν. Todorov, ό. π., 76-77, Α. Salambašev, “Die Ethnogenesis der Rhodopenpomaken im Lichte der Ortsnamenforschung”, *Actes du XI Congrès International des Sciences Onomastiques* 2, Sofia 1975, 240-241.

29. Βλ. Ν. Todorov, ό. π., 78, Α. Salambašev, “Bălgarski familni imena na pomohamedančeni rodopčani ot Smoljansko”, *Rodopski Sbornik* III (1972), 339-350.

“τραγουδώ, ψάλλω”· *orjavanje* επίσης λέγεται στους Πομάκους της Βουλγαρίας το διάβασμα διαφόρων μεταλλικών κειμηλίων, μαντηλίων, ενδυμάτων, υφασμάτων, τα οποία πηγαίνουν στην εκκλησία και στη συνέχεια κρατούν στο σπίτι τους για να τα χρησιμοποιήσουν σε περίπτωση ανάγκης προς θεραπεία των ασθενών³⁰.

Δόσκα “Θεοφάνεια, ο σταυρός που αγιάζει τα ύδατα την ημέρα των Θεοφανείων”: *μέτομ Δόσκο* “ρίχνω το σταυρό την ημέρα αυτή”· προέρχεται από το αρχ. σλαβον. *Дзска* “σανίς, τράπεζα, τίτλος, επιγραφή”³¹, το οποίο ακολούθησε ίσως τη σημασιολογική εξέλιξη: “σανίδα” > “σταυρός από ξύλο” > “ο σταυρός των Θεοφανείων” > “Θεοφάνεια”.

γόβομ “νηστεύω” < αρχ. σλαβον. *говѣти* “ευλαβούμαι, σέβομαι”, “νηστεύω”³².

γοѣх “αμαρτία” < αρχ. σλαβον. *грѣхъ*.

μαλίτβα “δέηση υπέρ υγείας των νεαρών μελών μιας οικογένειας που σιγονδεύεται με σφαγή ζώου και διανομή του κρέατος σε ξένους” < αρχ. σλαβον. *молитва* “προσευχή, ευχή, δέηση”.

μόλενγιε “δέηση, παράκληση για να βρέξει”³³ < αρχ. σλαβον. *моленіе, моленіи* “δέσεις, προσευχή”³⁴.

πατραχίλ “κουρέλι, παλιόρουχο” < ελλην. *πετραχήλι*.

βεντσίλο, βεντσέβανγιε, βεντσέο “τελετή του γάμου, στεφάνωμα, στέψη”, *βεντσέβομ* “στεφανώνω, παντρεύω” (για μουσουλμάνο χότζα)³⁵ < αρχ. σλαβον. *вѣнць* “στεφάνι, στέμμα”, *вѣнчати* “στεφανώνω, στέφω”· πβ. τα σερβικ. *venčá(va)nje*, βουλγ. *venčilo*, ρωσ. *венчаніе* με τις σημασίες “στεφάνωμα, παντρεία, τελετή γάμου”. Το λεξιλόγιο αυτό χρησιμοποιείται για την τελετή της πληρωμής του *νικιάχ*, του χρηματικού ποσού που δίνει ο γαμπρός στη νύφη, κατά την οποία παρίσταται ο ιμάμης και διαβάζει κάποιες ευχές. Παρ’ όλο που στον πομακικό γάμο, όπως στο μουσουλμανικό, ο ιμάμης δεν στεφανώνει τους μελλόνυμφους καί δεν υπάρχουν στέφανα ή στέμματα, η γλώσσα έχει διατηρήσει την ορολογία από τη χριστιανική τελετή³⁶. Όπως

30. Chr. Vakarelski, ό. π., 161.

31. Г. Дьяченко, *Полный Церковно-Славянский Словарь*, Москва 1900, 161 – BER I, 466.

32. Prota S. Petković, ό. π., 55, BER I, 258.

33. Λεξ. Στρατ. 321, Π. Θεοχαρίδης, *Πομάκοι*, 368.

34. *Euchologium Sinaiticum*, έκδ. J. Freček, *Patrologia Orientalis* 25, 523 – A. Leskien, ό. π., 302.

35. Λεξ. Στρατ. 78-79. Βλ. επίσης και την περιγραφή της πομακικής “στέψης” που δίνει ο Θεοχαρίδης, *Πομάκοι, οι Μουσουλμάνοι της Ροδόπης*, 277-278.

36. Βλ. και Chr. Vakarelski, ό. π., 169.

φαίνεται από τις σημασίες που δίνουν τα λεξικά, οι Πομάκοι, αν και για το συνηθισμένο “στεφάνι (από λουλούδια)” χρησιμοποιούν το ελλην. δάνειο *στεφάνι* (Λεξ. Στρατ. 612, Θ, ΕΠΑ 193), έχουν την αίσθηση ότι οι λέξεις αυτές σημαίνουν “στεφάνωμα” και όχι απλά “γάμος”.

8. Στο παραπάνω λεξιλόγιο θα πρέπει να προσθέσουμε και μια σειρά από εκφράσεις, ευχές, όρκους κτλ. οι οποίες επίσης σχετίζονται με τη χριστιανική εκκλησία. Έτσι οι Πομάκοι της Βουλγαρίας χρησιμοποιούν την έκφραση *ne sām zakusil kolkoto nafora sabajlen* “δεν κολάτσισα ούτε ίσαμε αντίδωρο το πρωί” (η λέξη *nafora* “αντίδωρο” προέρχεται από το εκκλ. σλαβ. *нафора* <ελλην. *ἀναφορά*). Συχνά ορκίζονται στη Θεία Κοινωνία: *da ma uslepí kómčicata, ako sām storil tova* “να μου κολλήσει (στο λαιμό) η Θ. Κοινωνία, αν έχω κάνει αυτό”. Έχουν τη λέξη *mirósan* με τη σημασία ενός “δικαίου, ευλογημένου από το Θεό, προικισμένου, αγιασμένου” ανθρώπου και όταν θέλουν να εκφράσουν μεγάλη ευγνωμοσύνη σε κάποιον ή να του ευχηθούν το καλύτερο στη ζωή λένε *dano si mirósan! mirósan da staneš* “νά ’σαι μυρωμένος, μυρωμένος να γίνεις!”. Η λέξη *mirósan* προέρχεται από το ρήμα *mirosam* <εκκλ. σλαβ. *миросати* <αοριστικό θέμα του ελλην. ρήματος *μυρώνω* “χρίω με άγιο μύρο” <μύρον³⁷.

9. Η επωνυμία *Αχριάν*, που χρησιμοποιούνταν για τους Πομάκους. Όπως θα δούμε παρακάτω (βλ. κεφ. Ονόματα) η λέξη είχε μία αρνητική χρήση για άτομα με νόθη και επιφανειακή ισλαμική ταυτότητα, ενώ παράλληλα δήλωνε και τους εξισλαμισμένους. Χαρακτηριστικά ο Τούρκος περιηγητής του 17ου αι. Εβλιγιά Τσελεμπή, ονομάζει τους *ahiryān* “*Rumdan dönme*” δηλαδή “εξισλαμισμένους χριστιανούς”³⁸. Επίσης στο ιδίωμα της πόλης της Ρόδου εμφανίζεται ένα *αχριάνης*, *αχριάνισσα* για να δηλώσει τους Φράγκους που, μετά την κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους, έγιναν Τούρκοι υπήκοοι και στη θρησκεία Μωαμεθανοί. Περιφρονούνταν από τους Τούρκους και κατοικούσαν μόνοι τους στα Ταμπάχανα, μέρος κοντά στις Κάτω Πέτρες της Ρόδου. Το όνομα έχει περιπέσει στην έννοια του άπιστου και του ακάθαρτου³⁹. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό ότι και στους Πομάκους το όνομα αυτό δόθηκε επειδή δεν ήταν “γνήσιοι” μουσουλμάνοι, αλλά προέρχονταν από εξισλαμισμούς χριστιανικών πληθυσμών, κάτι που εξηγεί και την περιφρόνηση

37. BER I, 119.

38. Ε. Ζεγκίνης, *Ο Μπεκτασισμός στη Δυτική Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1988, 171-172.

39. Α. Παπαμανώλη, “Γλωσσοπλαστικές ευαισθησίες του Ροδίτικου λαού”, *Νεοελληνική Διαλεκτολογία* 1, 380.

με την οποία αντιμετωπίζονται από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους, ακόμη και σήμερα.

10. Περιπτώσεις κρυπτοχριστιανισμού. Είναι πολύ λογικό να υποθέσει κανείς ότι μια μερίδα Πομάκων, μετά τον εξισλαμισμό της, συνέχισε μία διπλή θρησκευτική ζωή. Μεμονωμένα περιστατικά κρυπτοχριστιανών στα ελληνικά πομακοχώρια, έχουν δει κατά καιρούς το φως της δημοσιότητας⁴⁰. Είναι όμως αυτονόητο ότι αυτά πολύ δύσκολα μπορούν να επιβεβαιωθούν.

Σύμφωνα με τη βουλγαρική ιστοριογραφία, πέρα από τους μεμονωμένους, τρεις είναι κυρίως οι περίοδοι, κατά τις οποίες πραγματοποιήθηκαν μαζικοί εξισλαμισμοί στη Ροδόπη: οι αρχές του 16ου, το δεύτερο μισό του 17ου και οι αρχές του 18ου αι. Τη μεγαλύτερη έκταση και ένταση είχαν τη δεύτερη περίοδο, στα χρόνια του Σουλτάνου Μεχμέτ Δ' (1648-1687), Μεγάλου Βεζίρη Μεχμέτ Κιοπρουλού και μητροπολίτου Φιλίππουπόλεως Γαβριήλ (1636-1672). Το σημερινό χωριό *Ωραίο* στην περιοχή της Ξάνθης, όπου συναντά κανείς πολλά χριστιανικά μικροτοπωνύμια, θεωρείται ως το τελευταίο που ασπάστηκε τον ισλαμισμό, κατά τις αρχές του περασμένου αιώνα (περίπου 1800-1810)⁴¹.

Υστερα από τα παραπάνω, η άποψή μας είναι ότι οι Πομάκοι γεννήθηκαν σαν μία ξεχωριστή εθνότητα μετά τον εξισλαμισμό τους. Η βουλγαρική γλώσσα και η χριστιανική προέλευσή τους εμπόδισε την αφομοίωσή τους από τους Τούρκους. Η ισλαμική θρησκεία τους διέκρινε από τους Βούλγαρους, ενώ στις σχέσεις τους με τους Έλληνες είχαν ένα επιπλέον διαφοροποιητικό στοιχείο, τη γλώσσα.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται στους Πομάκους της Βουλγαρίας μία κίνηση επιστροφής στις χριστιανικές θρησκευτικές τους ρίζες. Το ξεκίνημά της οφείλεται στη δράση του Πομάκου ιερέα π. *Bojan Sarāev*, ο οποίος βαπτίστηκε χριστιανός σε ηλικία 32 ετών και χειροτονήθηκε διάκονος και πρεσβύτερος το 1990. Την ίδια χρονιά άρχισε μία ιεραποστολική δραστηριότητα μεταξύ των Πομάκων ιδρύοντας στο Κιρτζαλί για το σκοπό αυτό, με Πομάκους συνεργάτες, το *Κίνημα για το Χριστιανισμό και πρόοδο «Άγ. Ιωάννης ο Πρόδρομος»*. Η κίνηση αυτή βρήκε αρκετή απήχηση στους Πομάκους, περισσότερο μάλιστα στους νέους και το 1991 πραγματοποιήθηκε στην ίδια πόλη το πρώτο ομαδικό βάπτισμά τους. Από τότε μέχρι σήμερα οι

40. Βλ. Π. Φωτέας, "Οί Πομάκοι τής Δ. Θράκης. Μικρή συμβολή σέ ένα μεγάλο θέμα", *Ζυγός* 25 (1977), 66, Άν. Λιάπης, ό. π., 22.

41. Ν. Todorov, ό. π., 67-71, 74, Ρ. Petrov, ό. π., 12.

βαπτίσεις συνεχίζονται και πολλοί Πομάκοι επιστρέφουν στην προπατορική τους θρησκεία⁴².

1. 3. Ονόματα

Η πιο διαδομένη επωνυμία των σλαβόφωνων μουσουλμάνων της Ροδόπης είναι η *Πομάκος* (*Pomak* στα βουλγαρικά - τουρκικά). Χρησιμοποιείται τόσο από τους ίδιους για τη δήλωση τη ταυτότητάς τους όσο και από τις τρεις άλλες εθνότητες με τις οποίες συμβιώνουν (Βούλγαρους, Τούρκους, Έλληνες). Η προέλευση και η αρχική σημασία της επωνυμίας αποτελούν ακόμη ένα αίνιγμα. Παρά τις διάφορες γνώμες που έχουν διατυπωθεί, καμία δεν αντέχει σε επιστημονική κριτική.

Το Βουλγαρικό Ετυμολογικό Λεξικό της Ακαδημίας (V, 508) σημειώνει ότι η πιο παλιά εμφάνιση της λέξης σε γραπτή πηγή είναι του 1851, τη χαρακτηρίζει αγνώστου ετυμολογίας και παραθέτει την άποψη του St. Mladenov ότι μπορεί να είναι συνεσταλμένος τύπος ενός αμάρτυρου **romohamedov-ak* “εξιslaμισμένος”.

Άλλες αναπόδεικτες συσχετίσεις του ονόματος με βουλγαρικές λέξεις είναι οι εξής: 1) Με το ουσιαστικό *romagac* “βοηθός” (<ρήμα *romag-am* “βοηθώ”) -η πιο διαδεδομένη- στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι Πομάκοι ήταν επιφορτισμένοι με την υποχρέωση να βοηθούν τα τουρκικά στρατεύματα. 2) Με τα *romamen*, *romamăk* “ξεγελασμένος, παραπλανημένος” (<ρήμα *ro(d)mamja se*), επειδή παραπλανήθηκαν και άλλαξεοπίστησαν. 3) Με τα ρήματα *romăkna se* “κουβαλιέμαι, σύρομαι”, επειδή “σύρθηκαν” σε ξένη θρησκεία, *măča se* “βασανίζομαι, τυραννιέμαι”, *măka* “βάσανο, καημός” (που σε ιδιώματα της Ροδόπης απαντά ως *măka*), λόγω του μαρτυρικού χαρακτήρα του εξισλαμισμού τους⁴³.

Παραγωγές από άλλες γλώσσες, όπως από το ελληνικό *απόμαχοι*, ως απόγονοι τάχα απομάχων στρατιωτών του Μεγάλου Αλεξάνδρου, από το τουρκικό *Πατσινάκ* ως απόγονοι Πετσενέγων, από κάποιο αρχαίο θρακικό τοπωνύμιο *Πόμα*, από μία ανύπαρκτη αρχαία ελληνική λέξη *πόμαξ* “πότης”

42. Για τη δράση του π. Μπογιάν βλ. Δ. Γόνης, «Bojan Sarāev, "Ένας Ίεραπόστολος ανάμεσα στους Πομάκους», *Επιστ. Έπετ. Θεολ. Σχολῆς Ἀθηνῶν* 31, 293-324. Στηρίζεται στην αυτοβιογραφία του π. Μπογιάν με τίτλο *Glasăt na vikaštija v pustinijata* (“Η φωνή τοῦ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ”), Sofija 1996.

43. Για τις ετυμολογίες αυτές βλ. BER V, 508, N. Todorov, ό. π., 75-76.

κτλ., στερούνται επίσης αποδεικτικής αξίας. Ο Κ. Μ. Αποστολίδης⁴⁴, αφού σημειώνει ότι η ετυμολογία της λέξεως είναι ακαθόριστη, εικάζει ότι *ἐκ τῆς καταλήξεως -ak φαίνεται ότι είναι τουρκική ἀγνώστου σημασίας*.

Πάντως θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι το όνομα Πομάκος είναι το πιο κατάλληλο για το χαρακτηρισμό της μουσουλμανικής αυτής εθνότητας, επειδή είναι το πιο διαδεδομένο, αποδεκτό από την πλειοψηφία των Πομάκων και απόλυτα σαφές: χρησιμοποιείται μόνο για τους βουλγαρόφωνους μουσουλμάνους της Ροδόπης και όχι για άλλες φυλετικές ή θρησκευτικές ομάδες.

Τόσο από τους ίδιους τους Πομάκους, όσο και από άλλες εθνότητες (κυρίως Τούρκους - Βούλγαρους και σπανιότερα από τους Έλληνες), χρησιμοποιούνταν και το όνομα *Ahriyan*. Στα 1870 ο Μ. Μελίρζυτος αναφερόμενος στους βουλγαρόφωνους μουσουλμάνους της Ροδόπης γράφει ότι *ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ὀνομάζονται ἀχρι-γιάννιδες*⁴⁵. Κατά τον *Vakarelski*⁴⁶, σε αντίθεση με το *Pomaci* που χρησιμοποιείται για τους Πομάκους όλων των περιοχών, το *Ahrjani* αναφέρεται σε όσους ζουν στη λεκάνη του Άρδα στην Κεντρική Ροδόπη και κυρίως στην περιφέρεια του Σμολιάν (πρώην καζάς του Αχίρ-Τσελεμπή). Στην ελληνική Θράκη το όνομα *Αχριάν* εμφανίζεται ως συνθετικό σε επώνυμα Πομάκων και σε ορισμένα τοπωνύμια: μία συνοικία της Ξάνθης γνωστή μέχρι σήμερα ως *Αχριάν Μαχαλάς*, όπου φαίνεται ότι εγκαταστάθηκαν Πομάκοι, το χωριό *Αχριάν Μπουνάρ* (σήμερα *Αγριάνη*), μεταξύ Σουφλίου και Διδυμοτείχου, γνωστό πλέον στους ντόπιους ως *Aren pinar*, ενώ και ο Εβλιγιά Τσελεμπή αναφέρει κάποιο χωριό *Ahuryanli* στην περιοχή της Κομοτηνής⁴⁷, μεταξύ των σημερινών χωριών *Μίσχος* και *Μεγάλο Πιστό*. Πέρα από αυτά, το ίδιο όνομα με τον τύπο *Αρέν* χρησιμοποιείται, κατά τον Π. Φωτέα⁴⁸, από μουσουλμάνους της Κομοτηνής, όταν θέλουν να χαρακτηρίσουν ένα Πομάκο περιφρονητικά, ενώ έχει δοθεί και ως επώνυμο σε Πομάκους που μετανάστευσαν από τα ορεινά της Ροδόπης στα πεδινά. Ωστόσο, χωρίς να έχουμε σαφή εικόνα για όλες τις περιοχές της ελληνικής Θράκης, πιστεύουμε ότι η επωνυμία *Αχριάν* τείνει πλέον να εγκαταλειφθεί. Από πληροφορίες και ερωτήσεις που κάναμε σε (πομακικής ή μή πομακικής

44. "Η διά τῶν αἰώνων ἐθνική φυσιογνωμία τῆς Θράκης", *Ἀρχεῖον Θράκης* 8 (1941/2), 104.

45. "Περιγραφή τῆς θεοσώστου ἐπαρχίας Μαρωνείας", *Θρακική Ἐπετηρίδα* 1 (1980), 86.

46. "Altertümliche Elemente in Lebensweise und Kultur der bulgarischen Mohammedaner, ό. π., 152.

47. H. J. Kissling, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, Wiesbaden 1956, 91.

48. "Οἱ Πομάκοι τῆς Δυτικῆς Θράκης...", ό. π., 65.

καταγωγής) μουσουλμάνους της Θράκης -μάλιστα και σε κατοίκους της Αγριάνης- φάνηκε ότι η λέξη δεν δίνει κάποιο νόημα.

Ως προς την προέλευσή⁴⁹ της θα μπορούσαμε, πολύ συνοπτικά, να πούμε τα εξής: Εκτός από τα βουλγαρικά εμφανίζεται στα οθωμανικά (*ahıryan/ ahriyan*), σε ελληνικά ιδιώματα, στα ρωσικά, περσικά και σε τουρκικά ιδιώματα. Πρώτη της γραπτή εμφάνιση, απ' όσα μέχρι στιγμής γνωρίζουμε, φαίνεται να είναι μία οθωμανική καταγραφή τιμαριών της Αλβανίας του 1432, όπου προηγείται μουσουλμανικών κυρίων ονομάτων, έχοντας ίσως μία παρωνυμική χρήση. Κατά το διάστημα 15ος-17ος αι. δεν είναι σπάνια η παρουσία της σε οθωμανικά κείμενα. Χωρίς πάντοτε να είναι ξεκάθαρη η έννοιά της, μπορεί κανείς να διακρίνει δύο βασικές της χρήσεις:

α. Ως επίθετο με καθαρά αρνητική ηθικο-θρησκευτική (“αμαθής και απαίδευτος σε θρησκευτικά θέματα, φαύλος, ασεβής, άθεος, ακάθατος”) ή περιφρονητική (“άχρηστος, αδέξιος, αγροίκος, άξεστος, ακαλλιέργητος”) σημασία. β. Ως θρησκευτικός όρος με αρνητική (“αποστάτης ή επιρρεπής στην αποστασία μουσουλμάνος, άτομο με νόθη, επιπόλαιη, αμφίβολη ισλαμική πίστη, κατά το σχήμα μουσουλμάνος, άπιστος και ασεβής”) ή ουδέτερη (“έξιολαμισμένος χριστιανός”⁵⁰) σημασία.

Παρόμοιες χρήσεις έχει και σε αρκετά ελληνικά ιδιώματα (Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρος, Δωδεκάνησα, Λέσβος, Ίμβρος). Το *Ίστορικό Λεξικό* (τ. 3, σ. 385), στο λήμμα *άχρειάνης* δίνει τις σημασίες: 1. α) *Άχρειος, βωμολόχος, αίσχρος* β) *άγροίκος, άξεστος* γ) *ό άναιδώς έκ του κόπου των άλλων τρεφόμενος*. 2. *Έλληνόφωνος Μουσουλμάνος*. 3. *Βούλγαρος Μουσουλμάνος*. 4. *Τούρκος*.

Έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες ετυμολόγησης, ωστόσο καμία από τις προτεινόμενες παραγωγές δεν είναι απόλυτα ικανοποιητική: 1. Από το μεσαιωνικό ελληνικό *άγαρηνός* “απόγονος της Άγαρ, ισμαηλίτης”, που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί για τις ισλαμικές εθνότητες. 2. Από το ελληνικό επίθετο *άχρειος* (< αρχαίο *άχρειος*), διά μέσου ενός αμάρτυρου τύπου **άχρειανός* (*Ίστορικό Λεξικό* III, 385). 3. Από το όνομα *Άχρειδώς* με το οποίο, κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, ήταν γνωστή η περιοχή της Κεντρικής Ροδόπης, όπου ζουν σήμερα οι περισσότεροι Πομάκοι. 4. Από

49. Μία πολύ ικανοποιητική πραγμάτευση του όρου κάνει ο V. L. Ménage στο άρθρο “On the ottoman word *Ahriyân/Ahriyân*”, *Archivum Ottomanicum* 1 (1969), 197-212. Από αυτό αντλούμε και τα περισσότερα στοιχεία που παραθέτουμε στη συνέχεια.

50. Με μία τέτοια σημασία απαντά στον Εβλιγιά Τσελεμπί (17ος αι.).

τον περσικό πληθυντικό *ahiyan* της δάνειας στα τουρκικά περσικής λέξης *ahi* “αδελφός”, γιατί οι *αχήδες* έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κατάκτηση των Θρακικών περιοχών. 5. Από το όνομα της αρχαία θρακικής φυλής των *Αγριάνων*.

Η άποψή μας είναι ότι η λέξη πρέπει να αναχθεί στο ελλην. επίθ. *ἀχρεῖος* και επομένως η ετυμολογία του *Ίστορικοῦ Λεξικοῦ* βρίσκεται πολύ κοντά στην αλήθεια. Η αρνητική σημασία του ελληνικού επιθέτου εξηγεί κατά τον καλύτερο τρόπο την περιφρονητική χρήση που έχει το όνομα και συμφωνεί απόλυτα με την συνηθισμένη πρακτική της εποχής να δίνονται ταπεινωτικά ονόματα σε αλλαξόπιστους χριστιανούς. Ακόμη ένα όνομα με τέτοια σημασία θα μπορούσε πολύ εύκολα να γίνει αντικείμενο δανεισμού και από τους Τούρκους, αφού και από αυτούς οι εξισλαμισμένοι πληθυσμοί αντιμετωπίζονταν με περιφρόνηση και καχυποψία, λόγω της προέλευσής τους, αλλά και της αδυναμίας τους να προσαρμοσθούν άμεσα στις επιταγές του ισλάμ. Αντίθετα η επωνυμία *ἀγαρηνοί* έχοντας μία χρήση κατά τη βυζαντινή εποχή για τη δήλωση των μουσουλμάνων γενικά, δε θα καθιστούσε ευδιάκριτο το βασικό χαρακτηριστικό αυτών των ανθρώπων, ότι δηλαδή δεν ήταν γνήσιοι μουσουλμάνοι, αλλά εξισλαμισμένοι.

Ενώ σημασιολογικά δεν υπάρχει δυσκολία, θα πρέπει να ερευνηθούν ακόμη τα εξής: 1. Πως από το *ἀχρεῖος* φθάσαμε στο *αχρει-άνης* (*ahriyan*), δηλαδή ποια είναι η λειτουργία της κατάληξης *-άνης* (*-yan*). 2. Η εξέλιξη αυτή έγινε στα ελληνικά ή σε κάποια άλλη γλώσσα (σλαβική ή τουρκικά); 3. Ποια είναι η παλαιότερη εμφάνιση της λέξης σε ελληνικές πηγές; Υπέρ μιας ελληνικής παραγωγής του ονόματος συνηγορεί η διατήρηση στα περισσότερα ελληνικά ιδιώματα για τη λέξη μιας σημασίας πολύ κοντινής σ’ αυτή του *ἀχρεῖος*. Στο Σουφλί Έβρου π.χ. απαντά ένα *αχράν’τς* με τη σημασία “αγροίκος, άξεστος, άθλιος, άνθρωπος με ανάρμοστη συμπεριφορά, χωρίς τρόπους”⁵¹. Σε αντίθεση έρχεται το γεγονός ότι οι μέχρι σήμερα γνωστές παλιότερες εμφανίσεις της προέρχονται από πρώιμες οθωμανικές πηγές.

Το όνομα *Αχριάνες* δεν είναι η καλύτερη λύση για τη δήλωση των Πομάκων για τους εξής λόγους: α) όπως αναφέραμε, δεν είναι σήμερα αρκετά εύχρηστο και δεν περιλαμβάνει όλους τους Πομάκους, β) ιστορικά χρησιμοποιούνταν για το χαρακτηρισμό και άλλων φυλετικών ομάδων, και γ) είχε μία περιφρονητική και αρνητική χρήση.

51. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, αλλά και προσωπική γνώση του γράφοντος ως ομιλητού του ιδιώματος.

Εκτός από τα δύο αυτά ονόματα, που χρησιμοποιούνται στη λαϊκή γλώσσα, υπάρχουν και τα λόγια. Έτσι στη Βουλγαρία, τουλάχιστον επισήμως, αποφεύγεται η χρήση του *Pomaci* και προβάλλεται το *Bǎlgari Mohamedani*. Ούτε ο όρος αυτός είναι απόλυτα ακριβής γιατί από τη μια πλευρά προϋποθέτει ότι όλοι οι Πομάκοι έχουν βουλγαρική καταγωγή και συνείδηση, ενώ από την άλλη, αν δώσουμε στο Βούλγαρο μία ουδέτερη σημασία (“πολίτης του βουλγαρικού κράτους”), περιλαμβάνει και τους πολυπληθέστερους τουρκόφωνους μουσουλμάνους της Βουλγαρίας, που αποτελούν κάτι πολύ διαφορετικό από τους Πομάκους.

Από ελληνικής πλευράς έχει προβληθεί η ονομασία *Ροδοπαίοι* ως κατάλληλη. Η επιλογή της έγινε προφανώς για να τονιστεί η αυτοχθονία των Πομάκων, ο προαιώνιος δεσμός τους με το γεωγραφικό τους χώρο και να βρεθεί ένα όνομα παρμένο από την ελληνική γλώσσα. Ωστόσο η τεχνητή αυτή επωνυμία δεν θα γίνει ποτέ αποδεκτή από τους ίδιους, ως ξένη στη γλώσσα τους· πέρα από αυτό δεν είναι ακριβής, αφού οι Πομάκοι, μπορεί να αποτελούσαν την πλειοψηφία, ωστόσο δεν ήταν οι μόνοι κάτοικοι της Ροδόπης. Ροδοπαίοι υπήρχαν και υπάρχουν επίσης Έλληνες, Βούλγαροι και Τούρκοι.

2. Η γλώσσα των Ελλήνων Πομάκων

2. 1. Η έρευνα των πομακικών της Ελλάδας

Το ενδιαφέρον των Ελλήνων λογίων για τη γλώσσα των Πομάκων χρονολογείται στα 1874, όταν ο Φιλιππουπολίτης φιλόλογος Βλάσιος Σκορδέλης δημοσίευσε στο περιοδικό *Βύρων* (τ. 1, σ. 884) ένα μικρό λεξιλόγιο από Πομάκους της *Τσέπαινα*, στα δυτικά της Φιλιππούπολης. Από τότε όμως μέχρι το 1994 δεν υπάρχει στα ελληνικά κανένα άρθρο ή έργο με αποκλειστικά γλωσσικό αντικείμενο για τα πομακικά. Αναφορές στη γλώσσα των Πομάκων γίνονται μόνο στα διάφορα γενικά έργα γι’ αυτούς, τα οποία περιλαμβάνουν συνήθως ένα σχετικό κεφάλαιο, όπου τονίζονται τα ελληνικά δάνεια στο λεξιλόγιο των Πομάκων και παρατίθενται κάποια παραδείγματα.

Το πρώτο μη λεξιλογικό γλωσσικό υλικό από τους Πομάκους της Ελλάδας δημοσιεύεται το 1979. Πρόκειται για τρεις πομακικές διασκευές του τραγουδιού για το “Γεφύρι της Άρτας”, από τα χωριά *Μύκη*, *Σάτρες* και *Ωραίο*, οι οποίες εξετάζονται από λαογραφική άποψη. Το 1983 επίσης

δημοσιεύεται ένα πομακικό (από το χωριό Σάτρες) δημοτικό τραγούδι της αρπαγής της συζύγου. Τα τραγούδια αυτά δίνονται καταγραμμένα σε λατινικό αλφάβητο, ενώ παρατίθεται και ελληνική μετάφρασή τους⁵². Το 1990 ο γιατρός Π. Μυλωνάς δημοσιεύει ένα δισέλιδο διάλογό του με Πομάκο του Εχίνου στα πομακικά⁵³, καταγραμμένο στο συνηθισμένο ελληνικό αλφάβητο.

Κατά την τελευταία δεκαετία του αιώνα μας αρχίζει ένα έντονο ενδιαφέρον για τα πομακικά της Ελλάδας. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε διάστημα τριών ετών (1994-1996) δημοσιεύονται έξι ειδικά βιβλία και άρθρα. Άμεσος στόχος αυτής της δραστηριότητας, η οποία συνεχίζεται με αυξανόμενο ρυθμό, είναι η καταγραφή των πομακικών, που στερούνταν μέχρι σήμερα γραπτής παράδοσης. Απώτερος, η είσοδος της διδασκαλίας τους στα σχολεία, στη θέση των τουρκικών. Τα έργα που προαναφέραμε είναι τα εξής:

Μ. Γ. Βαρβούνης, "Συμβολή στη μελέτη των τοπωνυμίων των Πομάκων στην περιοχή της Ξάνθης", *Θρακικά* 9 (σειρά Β'), Αθήνα 1994, 79-106. Περιλαμβάνει τοπωνύμια από είκοσι πέντε περίπου πομακικά χωριά και οικισμούς του νομού Ξάνθης, που συγκεντρώθηκαν κατά τη δεκαετία του 1960 και βρίσκονται σε χειρόγραφες συλλογές του Κέντρου Ερευνής της Ελληνικής Λαογραφίας. Τα τοπωνύμια διασταυρώθηκαν με επιτόπια έρευνα κατά το διάστημα 1993-1994 και συνοδεύονται από σύντομη ερμηνεία, περιγραφή των τόπων και δήλωση των χωριών απ' όπου προέρχονται. Στην καταγραφή χρησιμοποιείται το λατινικό αλφάβητο, χωρίς ειδικά σύμβολα. Ο ίδιος συγγραφέας σε παράρτημα της *Θρακικής Επετηρίδας* (Κομοτηνή 1995, σσ. 11-74), δημοσιεύει τη μελέτη "Συμβολή στη λαογραφική μελέτη των Πομάκων", που περιλαμβάνει πάσης φύσεως βιβλιογραφία, οκτώ πομακο-ελληνικά και ένα ελληνο-πομακικό γλωσσάριο από ισάριθμα χωριά του νομού Ξάνθης. Τα γλωσσάρια αυτά προέρχονται από χειρόγραφες συλλογές πρωτογενούς λαογραφικού υλικού που καταρτίστηκαν στο διάστημα 1961-1968. Οι πομακικές λέξεις δίνονται επίσης σε λατινικό αλφάβητο, χωρίς ειδικά σύμβολα.

Π. Θεοχαρίδης, 1. *Πομακοελληνικό Λεξικό*, 2. *Ελληνοπομακικό Λεξικό*, 3. *Γραμματική της πομακικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1996. Ο συγγραφέας ήλθε σε επαφή με τη γλώσσα των Πομάκων κυρίως κατά το

52. Βλ. Κ. Μητσάκης, "Πομακικές διασκευές του τραγουδιού για το 'Γεφύρι της Άρτας'", *Πρακτικά του Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1979, 461-492 και "Ακριτικά τραγούδια της άρπαγής στους Πομάκους", *Δ' Συμπόσιο Λαογραφίας του βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1983, 189-204.

53. Π. Μυλωνάς, *Οι Πομάκοι της Θράκης*, Αθήνα 1990, 75-77.

διάστημα της δωδεκάχρονης (1964-1975) υπηρεσίας του ως δασκάλου σε μουσουλμανικά σχολεία του νομού Ξάνθης. Το αλφάβητο που χρησιμοποιείται είναι βασικά το ελληνικό με κάποιες προσθήκες. Η Γραμματική περιλαμβάνει παράρτημα με πομακικές φράσεις συνοδευμένες από ελληνική μετάφραση και μεταφράσεις ελληνικών παροιμιών και απλών κειμένων στα πομακικά. Σημαντικό σε ποσότητα γλωσσικό υλικό υπάρχει και στο βιβλίο *Πομάκοι, οι Μουσουλμάνοι της Ροδόπης* (Ξάνθη 1995) του ίδιου συγγραφέα, με λαογραφικό κυρίως προσανατολισμό. Περιλαμβάνει μία σύντομη γραμματική, δύο γλωσσάρια (ελληνοπομακικό και πομακοελληνικό) με χίλιες περίπου λέξεις το καθένα (σσ. 83-167), 23 πομακικά παραμύθια (451-494), 121 δημοτικά τραγούδια με μετάφραση στα ελληνικά (375-443) και διάσπαρτο άλλο γλωσσικό υλικό (παροιμίες, κύρια ονόματα, τοπωνύμια).

Δ' Σώμα Στρατού, *Πομακικο-ελληνικοί διάλογοι*, Φεβρουάριος 1996. Περιλαμβάνει πομακο - ελληνικούς διαλόγους χωρισμένους σε 25 θεματικές ενότητες, κατά το πρότυπο των γενικών βοηθημάτων εκμάθησης ξένων γλωσσών. Η καταγραφή των διαλόγων στα πομακικά έχει γίνει από το Ρ. Καραχότζα στο αλφάβητο του λεξικού του.

Ρ. Καραχότζα, *Πομακικό - Ελληνικό λεξικό*, επανέκδοση Δ' Σώματος Στρατού, Ξάνθη 1996. Πρόκειται για αξιόλογο από πλευράς αξιοπιστίας και μεθοδολογίας έργο. Η γνώση της πομακικής που είχε ο εικοσιπεντάχρονος συγγραφέας ως φυσικός ομιλητής της, απέτέλεσε την πηγή για τη συγκέντρωση του γλωσσικού υλικού. Παράλληλα οι γραμματικές γνώσεις του ως αποφοίτου της Ειδικής (για μουσουλμάνους) Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης και η βοήθεια που πρόσφεραν φιλόλογοι στρατιώτες, συντέλεσαν στην πολύ καλή επεξεργασία του. Έτσι οι λέξεις χαρακτηρίζονται ως προς το μέρος του λόγου, το γραμματικό τους γένος, δίνονται οι τύποι των επιθέτων στα τρία γένη και των ρημάτων στο γ' ενικό του ενεστώτα και στον αόριστο. Επίσης τα λήμματα καλύπτονται πολύ καλά σημασιολογικά και συνοδεύονται από παραδείγματα, φρασεολογία, συνώνυμα και αντίθετα. Όσον αφορά το ακριβές ιδίωμα που περιγράφει το λεξικό, σύμφωνα με όσα λέει ο συγγραφέας στην εισαγωγή, πρόκειται για το ιδίωμα της περιοχής *Σμίνθης*, απ' όπου κατάγεται (για την ακρίβεια γεννήθηκε στο *Προσήλιο*, που βρίσκεται πολύ κοντά στη Σμίνθη). Το αλφάβητο, σε ένα λεξικό που έγινε με την προοπτική εισόδου της διδασκαλίας των πομακικών στα σχολεία, γίνεται προσπάθεια να κρατηθεί όσο το δυνατό πιο κοντά στο ελληνικό με την εισαγωγή τεσσάρων μόνο νέων γραμμάτων και

τη χρήση συνδυασμών δύο και τριών γραμμάτων για τη δήλωση απλών συμφώνων.

Δ' Σώμα Στρατού, *Γραμματική Πομακικής Γλώσσας*, Απρίλιος 1996: Πρόκειται για μία συλλογική δουλειά στρατευμένων φιολόγων και Πομάκων δασκάλων και αποτελεί συνέχεια της έκδοσης του λεξικού. Όπως σημειώνεται στην εισαγωγή, η γραμματική περιγράφει τα πομακικά που μιλιούνται στην κοινότητα *Μύκης*, η οποία περιλαμβάνει γύρω στους εικοσιπέντε οικισμούς, μεταξύ των οποίων η Σμίνθη και το Προσήλιο. Η λεπτομερής περιγραφή των γραμματικών κατηγοριών την καθιστούν μοναδικό βοήθημα για κάποιον που θέλει να μελετήσει τη μορφολογία των πομακικών της Ελλάδας.

Δ. Κατάκη - Ρ. Καραχότζα, *Ο παππούς και η γιαγιά είπαν... Ντάντο ι μπάμπα κάξαχο...*, έκδ. Γυμνάσιο Σμίνθης - Νομαρχία Ξάνθης, Ξάνθη 1997. Περιλαμβάνει 21 παραμύθια της Ροδόπης, τα οποία η φιλόλογος Δ. Κατάκη συνέλεξε από Πομάκους μαθητές του Γυμνασίου Σμίνθης και τα δίνει στα ελληνικά. Τα ίδια παραμύθια μεταφράζει στα πομακικά, με τη γραφή που χρησιμοποιεί στο λεξικό του, ο δάσκαλος Ρ. Καραχότζα.

Δ' Σώμα Στρατού, *Συντακτικό Πομακικής Γλώσσας*, Απρίλιος 1997. Είναι γραμμένο κατά το πρότυπο των παραδοσιακών συντακτικών εγχειριδίων, αλλά μέσα από τις σελίδες του μπορεί κανείς να αντλήσει σημαντικό υλικό που αφορά ιδιαίτερα συντακτικά - γραμματικά φαινόμενα των πομακικών, όπως τη χρήση του τριπλού άρθρου, της δοτικής, του απαρεμφάτου κτλ.

Όσον αφορά τα πομακικά της Ελλάδας και κυρίως της Ξάνθης, βοηθητική σ' αυτά θα ήταν και η βουλγαρική βιβλιογραφία για τα ιδιώματα της Ροδόπης και κυρίως του Σμολιάν, με τα οποία φαίνεται να υπάρχει μεγάλη ομοιότητα. Στο τέλος του άρθρου, παραθέτουμε και κάποια ενδεικτική βουλγαρική βιβλιογραφία για τα ιδιώματα αυτά.

2. 2. Γενικά περί της γλώσσας των Πομάκων

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των χαρακτηριστικών της γλώσσας των Πομάκων θα πρέπει να πούμε λίγα λόγια γενικά γι' αυτή. Η πομακική που μιλιέται στην Ελλάδα και κυρίως στο νομό Ξάνθης, απ' όπου έχουμε μια ικανοποιητική εικόνα λόγω του δημοσιευμένου γλωσσικού υλικού, ανήκει στη σλαβική οικογένεια των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Δεν θα

ασχοληθούμε προς το παρόν με το πρόβλημα αν τα πομακικά αποτελούν μία ξεχωριστή γλώσσα ή μπορούν να χαρακτηριστούν ως διάλεκτος κάποιας άλλης γλώσσας. Το πρόβλημα αυτό είναι πολύπλοκο και η αντιμετώπισή του απαιτεί καλή γνώση της ιστορίας των σλαβικών γλωσσών. Πέρα από αυτό η απάντησή του είναι πάντοτε συνάρτηση και των κριτηρίων που χρησιμοποιεί κανείς για να χαρακτηρίσει ένα γλωσσικό σύστημα ως γλώσσα ή διάλεκτο. Για την επιλογή των κριτηρίων αυτών θα πρέπει να ληφθούν υπ' όψει γλωσσικοί και εξωγλωσσικοί παράγοντες. Αυτά πάντως που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα για τα πομακικά είναι:

1. Είναι σαφές η προέλευσή τους από τη γλώσσα που μας είναι γνωστή σήμερα ως αρχαία σλαβονική ή αρχαία εκκλησιαστική σλαβική. Πρόκειται για τη γλώσσα στην οποία μετάφρασαν τη Βίβλο οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος κατά τον ένατο αιώνα, η οποία, όπως είναι γνωστό, βρίσκεται πολύ κοντά στην αρχαία κοινή σλαβική. Σήμερα χρησιμοποιείται, με κάποιες τροποποιήσεις, ως εκκλησιαστική γλώσσα των σλαβικών λαών.

2. Όσον αφορά τις σχέσεις τους με τις άλλες σλαβικές γλώσσες, πρέπει να πούμε ότι ανήκουν στην νότια ομάδα των σλαβικών γλωσσών, όπου υπάγονται επίσης η βουλγαρική, η σερβοκροατική και η σλοβενική.

3. Από τις τρεις αυτές γλώσσες είναι φανερό ότι μεγαλύτερη συγγένεια παρουσιάζουν με τη βουλγαρική, με την οποία εξάλλου βρίσκονται και εγγύτερα γεωγραφικά.

4. Βασικά χαρακτηριστικά των πομακικών είναι η παρουσία των ανοιχτών ο (= ö) και ε (ë) στο φωνηεντικό σύστημα, η διατήρηση του αρχ. σλαβον. φωνήεντος ы, η τροπή των άτονων ъ και о σε е και а αντίστοιχα, η ύπαρξη τριπλού επιτιθέμενου άρθρου, η διατήρηση τεσσάρων από τις επτά πτώσεις της αρχαίας σλαβονικής, η παρουσία μεγάλου αριθμού ελληνικών και τουρκικών δανείων στο λεξιλόγιό τους κτλ.

5. Παρουσιάζουν, όπως θα δούμε, αρκετά αρχαϊκά στοιχεία, τα οποία θα πρέπει να αποδοθούν στην απομόνωση των Πομάκων λόγω δύο κυρίως παραγόντων: α) της ορεινής και δύσβατης μορφολογίας των περιοχών της Ροδόπης, β) της πρόσληψης της μουσουλμανικής θρησκείας, που είχε ως συνέπεια την ελάττωση των σχέσεών τους με τους γειτονικούς χριστιανικούς πληθυσμούς.

6. Όσον αφορά τη διαλεκτική διαφοροποίηση των πομακικών της Ελλάδας, μπορούμε να διακρίνουμε δύο μεγάλες ομάδες ιδιωμάτων. Η πρώτη και συμπαγέστερη περιλαμβάνει τα πομακικά ιδιώματα του νομού Ξάνθης και

του βορειοδυτικού ορεινού τμήματος του νομού Ροδόπης. Η δεύτερη αυτά που μιλιούνται στο βορειοανατολικό τμήμα του νομού Ροδόπης και στο βορειοδυτικό του νομού Έβρου.

Για την πρώτη ομάδα, στην εισαγωγή της *Γραμματικής της πομακικής γλώσσας*, γίνεται η εξής γλωσσογεωγραφική παρατήρηση: τα κυριότερα κεφαλοχώρια της περιοχής (Ξάνθης) όπως η Μύκη, ο Εχίνος, η Κοτύλη, ο Κένταυρος και το Ωραίο συνιστούν τους πέντε πυρήνες γύρω από τους οποίους έχουν αναπτυχθεί επί μέρους διάλεκτοι της πομακικής. Τό θέμα του εντοπισμού των επί μέρους ιδιωμάτων στα οποία χωρίζονται τα πομακικά που μιλιούνται στην Ελλάδα, χρειάζεται οπωσδήποτε μεγαλύτερη έρευνα και το μέχρι τώρα συγκεντρωμένο γλωσσικό υλικό δε μας επιτρέπει να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα.

Για τη δεύτερη ομάδα πομακικών ιδιωμάτων το έργο αυτό είναι ακόμη πιο δύσκολο λόγω της ανυπαρξίας δημοσιευμένου υλικού. Θα μπορούσαμε ωστόσο να υποθέσουμε ότι τα πομακικά ιδιώματα του βορειοανατολικού τμήματος του νομού Ροδόπης δεν διαφέρουν σημαντικά από αυτά του βορειοδυτικού τμήματος του νομού Έβρου, λόγω του γεωγραφικού συνεχούς που καταλαμβάνουν οι οικισμοί με πομακικό πληθυσμό στους δύο αυτούς νομούς. Πέρα από αυτό, με τις μεταναστεύσεις που συνεχίζονται ακόμη από τα δυτικά προς τα ανατολικά, είναι βέβαιο ότι ένα μεγάλο ποσοστό ιδιωμάτων του νομού Έβρου, προέρχεται από το νομό Ροδόπης. Για τη σχέση των δύο ομάδων ιδιωμάτων μεταξύ τους αρκούμαστε στην απλή πληροφορία που μας έδωσαν Πομάκοι του νομού Έβρου ότι η συνεννόηση ανάμεσα στους ομοφύλους τους της Ξάνθης και σ' αυτούς των νομών Ροδόπης και Έβρου είναι δύσκολη⁵⁴.

2. 3. Μέθοδος - γλωσσικό υλικό

Η περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών των πομακικών της Ελλάδας που ακολουθεί στηρίχθηκε κυρίως στα προαναφερθέντα έργα για τη γλώσσα τους. Το λεξιλογικό και φρασεολογικό υλικό αντλούμε κυρίως από το λεξικό του Δ' Σώματος Στρατού, ενώ στην περιγραφή των γραμματικών φαινομένων σημαντική βοήθεια μας πρόσφερε η Γραμματική της ίδιας σειράς εκδόσεων.

54. Βλ. και Π. Φωτέας, ό. π., 66.

Επειδή τα παραδείγματα που χρησιμοποιούμε προέρχονται κατά κανόνα από το παραπάνω λεξικό και για να αποφύγουμε το πλήθος των παραπομπών, δεν δίνουμε παραπομπές για όσες λέξεις αποτελούν λήμματά του· επομένως ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει σ' αυτό και να τις βρει εύκολα με βάση την αλφαβητική κατάταξή τους. Παραπομπές χρησιμοποιήσαμε μόνο για όσα παραδείγματα προέρχονται από τα φρασεολογικά παραθέματα του ίδιου λεξικού, καθώς επίσης και για παραδείγματα από άλλη βιβλιογραφική πηγή.

Το πομακικό γλωσσικό υλικό παρατίθεται σε ελληνικό αλφάβητο. Σ' αυτό προσθέσαμε ορισμένα σύμβολα με στόχο α) την απόδοση φθόγγων που δεν υπάρχουν στην Κοινή Νεοελληνική και β) την ακριβέστερη, μονογραφηματική απόδοση φθόγγων για τους οποίους στην ελληνική γραφή χρησιμοποιούνται δύο γράμματα. Τα σύμβολα αυτά είναι τα εξής:

ö, ë, ï, ü για τέσσερα φωνήεντα που θα εξετάσουμε στη συνέχεια

υ για το [u]

b, d, g για τα ηχηρά κλειστά [b], [d], [g]

š, ž, tš, tž, για τα παχιά συριστικά [š], [ž], [tš], [dž].

Στο ίδιο αλφάβητο μεταγράφονται και οι τύποι που προέρχονται από την ελληνική βιβλιογραφία, όπου χρησιμοποιείται επίσης το ελληνικό αλφάβητο. Κατά τη μεταγραφή φροντίσαμε να υπάρχει ακριβής αντιστοιχία στη φωνητική αξία των συμβόλων π.χ. τα δύο σ (σσ) με τα οποία αποδίδεται το παχύ συριστικό [š] στο λεξικό του Δ' Σώματος Στρατού μεταγράφονται με š, τα δύο ζ (=ž) με ž κτλ. Τα συμπλέγματα μπ, ντ, γκ που στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων αποδίδουν τα πομακικά [b], [d], [g], μεταγράφονται με ένα γράμμα λατινικό (b, d, g).

Πρέπει ακόμη να σημειώσουμε ότι έχουμε αμφιβολίες για τη φωνητική αξία του συνδυασμού γι στο Λεξικό του Στρατού, αν δηλαδή αποδίδει πάντοτε ένα ουρανικό τριβόμενο j (π.χ. γιάβαλκα= jáβαλκα) ή ένα ημίφωνο ɨ (π.χ. κράγιε= κράje ή κράje; πβ. και τη γραφή ατ κράια, σ. 277) ή ίσως την ουράνωση του προηγούμενου συμφώνου (π.χ. ζαβίρανγιε= ζαβίρανje ή ζαβιράνγε;). Επίσης το γράμμα ι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι συχνά έχει την αξία του ημιφώνου ɨ, όπως π.χ. στις διφθόγγους: ναμόι= ναμόɨ. Στο παρόν άρθρο για την αποφυγή παραπέρα επιπλοκών περιοριζόμαστε στην διατήρηση της γραφής του Λεξικού.

2. 4 Τα χαρακτηριστικά των πομακικών

2. 4. Α. Φωνητικά

Θα αναφερθούμε στο φωνηεντικό σύστημα, το οποίο παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Σ' αυτό μπορεί να διαπιστώσει κανείς την παρουσία ορισμένων αρχαϊκών στοιχείων, όπως η επιβίωση του αρχ. σλαβον. *ы* και η διατήρηση της διάκρισης μπροστινό/ μη μπροστινό στην εξέλιξη των αρχ. σλαβον. *ѣ, ѧ - ꙗ, з*.

Τα 11 φωνήεντα της αρχαίας σλαβονικής (*и, ε, а, о, оу, ꙗ, ѧ, з, ѣ, ѥ*) έχουν εξελιχθεί στα πομακικά σε 8 (*і, е, а, о, у, ѳ, ѥ, ѷ*), ενώ είναι πιθανή η ύπαρξη και ενός ακόμη φωνήεντος, του *и̇*. Επειδή τα πέντε πρώτα δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα προβλήματα, θα ασχοληθούμε στη συνέχεια με τα τρία τελευταία και το *и̇*.

1. *ѳ*: Πρόκειται για ένα μπροστινό ανοιχτό στρογγυλό φωνήεν, παρόμοιο με το *ѳ* της τουρκικής, που σε λέξεις σλαβικής ρίζας εμφανίζεται σε τονισμένη θέση. Δίνει την εντύπωση ενός φωνήεντος μεταξύ του *о* και *е*, όπως άλλωστε περιγράφεται στα έργα του Π. Θεοχαρίδη και του Δ' Σώματος Στρατού, όπου αποδίδεται με *ѳ*, *ѳ̆*: η προφορά του *ѳ* βρίσκεται ανάμεσα στο *о* και το *е*, προφέρεται με το στόμα μισόκλειστο και τα χείλη στρογγυλεμένα και ακούγεται σαν *ιο= ο ή ιε*⁵⁵.

Όσον αφορά την προέλευση του φωνήεντος αυτού, από τα παραδείγματα του Λεξ. Στρατ. βγαίνει το συμπέρασμα ότι, όταν τονίζεται, εμφανίζεται σε θέση όπου στα αρχαία σλαβονικά υπήρχε συνήθως το φωνήεν *ѧ* ή κατά δεύτερο λόγο το *ѣ*. Το πρώτο ήταν ένα έρρινο μπροστινό *е* (*е*), ενώ το δεύτερο, αν και δεν γνωρίζουμε την ακριβή προφορά του, θεωρείται ως ένας μεταβατικός φθόγος ανάμεσα σε ένα βραχύ *і* και ένα βραχύ *е* και προέρχεται συνήθως από ινδοευρωπαϊκό βραχύ *i*⁵⁶. Παραδείγματα: πομακ. *glōdom* “κοιτάζω” <αρχ. σλαβον. *глаголати*, *lōdte* “φακές” <αρχ. σλαβον. *лѧще*, ζѳт “γαμπρός” <αρχ. σλαβον. *зѧтъ*, *mōso* “σάρκα, κρέας” <αρχ. σλαβον. *мѧсо*, *tōdsk* “βαρύς, δυνατός” <αρχ. σλαβον. *тѧжѧкъ*, *lōk* “ελαφρύς” <αρχ. σλαβον. *лѧгѧкъ*, *lōsno* “εύκολα” <πρωτοσλαβ. **lьstь-nь*⁵⁷, *tōmn̆i* “μουντός (καιρός)”

55. Π. Θεοχαρίδης, *Πομακοελληνικό λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1996, 11. Βλ. και Γραμ. Πομ. 8, 9, Λεξ. Στρατ., *Οδηγίες προς το χρήστη του Λεξικού, Τρόπος προφοράς του πομακικού αλφαβήτου* (στην αρχή του έργου).

56. W. Vondrak, *Vergleichende Slavische Grammatik* I, Göttingen 1924, 160.

57. BER III, 369.

<αρχ. σλαβον. тьмѣхъ “σκοτεινός”, ζεμῶσκῖι “επίγειος” <αρχ. σλαβον. зѣмьскъ. Το ὄ εμφανίζεται φυσικά και στα τουρκικά δάνεια των πομακικών που είχαν ὄ, π.χ. dört “τέσσερα” <τουρκ. dört, döliṃ “στρέμμα” <τουρκ. dölüm.

2. ё. Πρόκειται για ένα ανοιχτό μπροστινό ή κεντρικό μη στρογγυλό φωνήεν. Θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε ως ανοιχτό е. Η προφορά του περιγράφεται από τα έργα του Στρατού και του Θεοχαρίδη μεταξύ а και е και αποδίδεται με ä⁵⁸. Έχει πάρει τη θέση του αρχ. σλαβον. ѣ (jat’), το οποίο θεωρείται ότι προφερόταν ως ένα φωνήεν а ή ä με ουράνωση του προηγούμενου συμφώνου (ѣ = ‘а ή ‘ä)⁵⁹. Το ανοιχτό αυτό е της πομακικής εμφανίζεται τόσο σε άτονη όσο και σε τονισμένη θέση και διατηρείται αμετάβλητο σε όλες τις περιπτώσεις ανεξάρτητα από το αν η σύλλαβή που ακολουθεί έχει μπροστινό ή πεισινό φωνήεν: μέστο “αγρός, χωράφι, τόπος” <αρχ. σλαβον. мѣсто, тѣмѣхъ “άνθρωπος, άνδρας” <αρχ. σλαβον. чловѣкъ, рѣка “ποτάμι” <αρχ. σλαβον. рѣка, бѣл “άσπρος” - υποκ. бѣлтѣк, бѣлка, бѣлко <αρχ. σλαβον. бѣлз, (χ)лѣп “ψωμί” - υποκ. (χ)лѣптѣк <αρχ. σλαβον. хлѣбъ.

3. ѝ. Πρόκειται για ένα κλειστό πεισινό ή κεντρικό μη στρογγυλό φωνήεν, βασικό αρχαϊκό χαρακτηριστικό της γλώσσας των Πομάκων. Η προφορά του είναι παρόμοια με αυτή του і της τουρκικής και στο Λεξικό του Στρατού αποδίδεται με ѝ. Προέρχεται συνήθως από αρχ. σλαβον. ѣ -το οποίο διατηρήθηκε στα ρωσικά και τα πολωνικά- αλλά εμφανίζεται και σε άλλες θέσεις. Στο Λεξ. Στρατ. έχει τριπλή προέλευση: α) από αρχ. σλαβον. ѣ: мѣлѣм “σκοπεύω, σκέφτομαι” <αρχ. σλαβον. мѣлѣти, пѣтои “ρωτώ” <αρχ. σλαβον. пѣтати, рѣдѣ “ψάρι” <αρχ. σλαβον. рѣба, сѣи “γιος” <αρχ. σλαβον. сѣиъ β) από αρχ. σλαβον. и (і): ѣйбои “ζω” <αρχ. σλαβон. живѣти, ѣѣта “σιτάρι” <αρχ. σλαβон. житѣ, дѣрка “χνάρι” <αρχ. σλαβон. дѣрѣ “σχισμάδα”⁶⁰. γ) από τουρκικό і: кѣмѣ “κιμάς” <τουρκ. кѣма, кѣрк “σαράντα” <τουρκ. kırk. Δεν είναι σπάνια η παρουσία του και σε γραμματικά ή παραγωγικά επιθήματα. Πβ. τους πληθυντικούς рабатѣсе “οι δουλειές”, нѣгѣ “πόδια” (Λεξ. Στρατ. 241, 250), τις προστακτικές глѣдѣи “πρόσεχε”, кѣѣи “πες” (Λεξ. Στρατ. 116, 180), τα επίθετα гѣгѣптѣкѣи “γύφτικος” <γѣгѣптѣи “γύφτος”, ѣдѣνѣи “πεισινός” <ѣта “πίσω” κτλ.

58. Грам. Пом. 3, 8, 9, Λεξ. Στρατ., Οδηγίες προς το χρήστη του Λεξικού, Τρόπος προφοράς του πομακικού αλφαβήτου.

59. St. Mladenov, Istorija na bălgarskija ezik, Sofija 1979, 27, 97.

60BER I, 396.

Το φωνήεν αυτό, όπως συμπεραίνουμε από προφορικές πληροφορίες, δεν απαντά σε όλα τα πομακοχώρια της Ξάνθης, τουλάχιστο όσον αφορά τις λέξεις σλαβικής προέλευσης. Εμφανίζεται επίσης σε πομακικά ιδιώματα της Βουλγαρίας, στο νότιο τμήμα της διαλέκτου του Σμολιάν⁶¹.

4. *ü*. Στο Λεξ. Στρατ. (βλ. Τρόπος προφοράς του πομακικού αλφαβήτου) και την Γραμ. Πομ. (8, 9) σημειώνεται ότι προφέρεται μεταξύ του *u* και του *i*, όπως το γαλλικό *u*, δηλαδή ως ένα κλειστό μπροστινό στρογγυλό φωνήεν και αποδίδεται επίσης με *ü*. Πράγματι στις λέξεις από τα τουρκικά, π.χ. *tütün* “καπνός” <τουρκ. *tütün*, δεν αποκλείεται να προφέρεται κατά τον τρόπο αυτό, όπως και το τουρκικό *ü*. Είναι όμως αμφίβολο αν στις σλαβικές λέξεις, όπου εμφανίζεται κατά κανόνα στη θέση του αρχ. σλαβον. *ю*, πρόκειται για το ίδιο φωνήεν ή αποδίδεται με *ü* μία σύνθετη άρθρωση, δηλαδή ένα συνηθισμένο *u* και ο ουρανικός χαρακτήρας του συμφώνου που προηγείται (*ü*=*’u*) π.χ. *lŭbem* “φιλώ”= *lŭbem* ή *lubem* <αρχ. σλαβον. *любити* “αγαπώ”. Δεν θα ήταν απίθανο το σλαβικό *ю*=*’u* να τράπηκε σε φωνήεν *ü* από τουρκική επίδραση. Από την πλευρά μας για να αποδώσουμε πιστά τους τύπους του λεξικού προτιμήσαμε να κρατήσουμε τη γραφή *ü*.

Άλλα φωνητικά χαρακτηριστικά των πομακικών της Ξάνθης είναι τα εξής:

1. Τα αρχ. σλαβον. *ж, з*, σε τονισμένη θέση, έχουν εξελιχθεί σε απλό *o*. Το πρώτο ήταν ένα έρρινο *o* (*o*), ενώ το δεύτερο, του οποίου δε γνωρίζουμε την ακριβή προφορά, ένα είδος *ö*-φωνήεντος χωρίς να συμμετέχουν τα χείλη στην άρθρωσή του και προέρχεται από βραχύ ινδοευρωπαϊκό *u*⁶². Παραδείγματα: *κόδτα* “σπίτι” <αρχ. σλαβον. *къша*, *σόδεμ* “διοικώ, κρίνω, δικάζω” <αρχ. σλαβον. *къдѣти* “δικάζω”, *ζοb(π)* “δόντι” <αρχ. σλαβον. *зъбъ*, *δοῖ* “βροχή” <αρχ. σλαβον. *дъждъ*, *δόνο* “πυθμένας” <αρχ. σλαβον. *доно*, *λόζομ* “ψεύδομαι” <αρχ. σλαβον. *лъже*.

2. Το ανοιχτό *o* (*ö*) <αρχ. σλαβον. *а, ѡ*, όταν βρίσκεται σε άτονη θέση στο Λεξ. Στρατ., γίνεται *e*: *μῶστοε* και *μεστᾶε* υποκοριστικά του *μῶσο* “κρέας”, *τεῶκά*, *τεμνά*, *длeγá* θηλυκά των επιθέτων *τῶσακ* “βαρύς”, *τῶμνι* “σκοτεινός”, *длῶк* “μακρύς”, *μεκτῶι* γ’ ενικ. ενεστ. του ρήματος *μῶκτδεμ* “μαλακώνω” (πβ. αρχ. σλαβον. *макзкз* “μαλακός”).

3. Το άτονο *o* τρέπεται σε *a*. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που συναντάται επίσης στους πομακικούς πληθυσμούς στο νότιο τμήμα της

61. St. Stojkov, ό. π., 130, T. Bojadziev, ό. π., 104.

62. W. Vondrak, ό. π., 160.

περιοχής του Σμολιάν και θυμίζει έντονα το αντίστοιχο των νοτίων ρωσικών διαλέκτων⁶³. Στο Λεξ. Στρατ., παρ' όλο που δεν έχει καθολική ισχύ (πβ. κοπρίνα “μετάξι”, κορίτο “σκάφη”, πάδομ “πέφτω” κτλ.), είναι πολύ συχνό: λόσ “κακός” - θηλ. λαθά, ρόσν’ι “σκεπασμένος με δροσιά” - θηλ. ρασνά, βόλνεμ “ασθενώ” - γ’ εν. αορ. βαλνέ, φόρνεμ “πετώ” - αόρ. φαρνί, όφτδε “πρόβειος” - αφτσά “πρόβατο” και αφτθάρ “βοσκός”, βόρβεμ “περπατώ, πηγαίνω” - τρεβαβα да си βαρβίμε “πρέπει να πηγαίνουμε” και κακ βαρβί ράβατα; “πώς πάει η δουλειά;”, βαδά “νερό” - βαδενίτσα “νερόμυλος” <αρχ. σλαβον. वो да, ράβατα “δουλειά” <αρχ. σλαβον. работа. Στο ίδιο λεξικό δεν υπάρχει σλαβική λέξη που να αρχίζει από άτονο ο.

Αξίζει να προσθέσουμε ότι η τροπή αυτή είναι ανεξάρτητη από την προέλευση του άτονου ο, αφού εμφανίζεται εκτός από το συνηθισμένο ο και σε ο <αρχ. σλαβον. х, з: кроп “κοντός” - θηλ. κραπά <αρχ. σλαβον. крпз, ρακά “χέρι” και ρακάφ “μανίκι” <αρχ. σλαβον. ржка, бόρζομ “βιάζομαι”, αόρ. ζβαρζε <αρχ. σλαβον. брззо “γρήγορος”, даθτερε “θυγατέρα” <αρχ. σλαβον. дашти, γενική даштере⁶⁴.

4. Μετά τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω, η εξέλιξη των αρχ. σλαβον. а, ъ, х, з μπορεί να συνοψιστεί ως εξής:

τονισμένη θέση: а, ъ > ѓ και х, з > о,

άτονη θέση: а, ъ > е και х, з > а.

Τα а, ъ ανήκαν στην μπροστινή σειρά, ενώ από τα х, з το πρώτο ήταν πεισινό και το δεύτερο κεντρικό ή πεισινό⁶⁵. Παρατηρούμε λοιπόν ότι τα πρώτα τόσο σε τονισμένη όσο και σε άτονη θέση έχουν εξελιχθεί σε μπροστινά φωνήεντα, ενώ τα δεύτερα σε πεισινά ή κεντρικό, δηλαδή η διάκριση μπροστινό/μη μπροστινό ανάμεσα στα δύο αυτά ζεύγη φωνηέντων της αρχαίας σλαβονικής έχει επιβιώσει στα πομακικά.

5. Οι συνδυασμοί рз, rz, лз, rz της αρχαίας σλαβονικής εμφανίζονται στα πομακικά βασικά ως ор, ол: бόлек “λύκος” <αρχ. σλαβον. вѣлкз-вѣлкз, бόлна “μαλλί” <αρχ. σλαβον. вѣзна, борх “κορυφή” <αρχ. σλαβον. вѣрхз-вѣрхз, дόрбо “ξύλο” <αρχ. σλαβον. дрзбо “δέντρο”, дόρζομ “κρατώ” <αρχ. σλαβον. дрѣжати, мόркнава со “νυχτώνει, σκοτεινιάζει” <αρχ. σλαβον. мржкнѣти, πόρβ’и “πρώτος” <αρχ. σλαβον. прзвз-прѣвз, σόлтца “δάκρυ” <αρχ.

63. St. Stojkov, *Bălgarska dialektologija*, Sofija 1993, 131.

64. BER I, 467.

65. Вл. W. Vondrak, ό. π., 160, P. Rehder, *Einführung in die slavischen Sprachen*, Darmstadt 1986, 6, 9.

σλαβον. слѣза-слѣза. Σπανιώτερα έχουμε την εμφάνιση άλλων συνδυασμών: σλόντσε “ήλιος” <αρχ. σλαβον. слѣхъ, τδδραν “μαύρος” <αρχ. σλαβον. чрънъ, τδδρφ “σκουλήκι” <αρχ. σλαβον. чръвь-чръвь, dlöκ “μακρύς” <αρχ. σλαβον. дълъгъ-дълъгъ.

2. 4. Β. Μορφολογικά χαρακτηριστικά

1. Τριπλό επιτιθέμενο άρθρο. Βασικό μορφολογικό χαρακτηριστικό των πομακικών είναι η παρουσία επιτιθέμενου άρθρου, το οποίο προσκολλάται στο όνομα που προσδιορίζει σαν μία κατάληξη, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η διάκρισή του από αυτό. Το επιτιθέμενο άρθρο, παρ’ όλο που σπάνια εμφανίζεται σε γλώσσες της Ευρώπης, είναι χαρακτηριστικό τεσσάρων βαλκανικών γλωσσών, της αλβανικής, ρουμανικής, βουλγαρικής και κουτσοβλαχικής.

Τα πομακικά χρησιμοποιούν τρεις τύπους άρθρου, ανάλογα με την απόσταση του αντικειμένου αναφοράς μιας επικοινωνιακής περίστασης από τον ομιλητή ή τον ακροατή. Οι τρεις αυτοί τύποι είναι συνήθως οι εξής: 1) -οτ, -ετ, -τα, -το, -τε, 2) -ος, -ες, -σα -σο, -σε, 3) -ον, -εν, -να, -νο, -νε. Παραδείγματα: *σαχάτ-ετ* “το ρολόι”, *βαδά-τα* “το νερό”, *δέτε-το* “το παιδί”, *ατσί-τε* “τα μάτια” (αιτ.), *μεσετς-ός* “ο μήνας”, *στάργιες τδουλέκ* “ο γέρος άνθρωπος”, *δυνά-σα* “(ο πλανήτης) γη”, *μέστο-σο* “το χωράφι”, *μύσλνμάνεσε* “οι μουσουλμάνοι”, *πουλέσκίγιεν ποτ* “ο δρόμος του χωριού Πούλεβο”, *ζανά-να μι* “η γυναίκα μου”, *να σέλο-νο* “στο χωριό”, *δυλέτδνι-νε βαρτδίνι* “τα μακρινά βουνά” (αιτ.)⁶⁶.

Η χρήση των τριών τύπων απαιτεί βέβαια ειδική έρευνα. Ωστόσο από τις περιγραφές και τα παραδείγματα που δίνει η *Γραμ. Πομ.* στο σχετικό κεφάλαιο (σσ. 22-23), θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Ο πρώτος τύπος φαίνεται ότι δηλώνει εγγύτητα του αντικειμένου αναφοράς με τον ακροατή, π.χ. *bevdίσαβομ τι dρίπi-τε* “μου αρέσουν τα ρούχα σου”. Ο δεύτερος, εγγύτητα του αντικειμένου αναφοράς με τον ομιλητή, π.χ. *ατ τούζι ζανά-σα μι i σίν-ός μι* “από δω η γυναίκα μου και ο γιος μου”. Τέλος ο τρίτος, απόσταση του αντικειμένου αναφοράς και από τον ομιλητή και από τον ακροατή, π.χ. *glōδαμε βαρτδίνι-νε* “κοιτάζουμε τα βουνά (εκεί μακριά)”. Ο ίδιος τύπος χρησιμοποιείται επίσης για αντικείμενα αναφοράς που είναι

66. Λεξ. Στρατ. 88, 161, 173, 123, 255, 85, 73, 259, 72, 97, 403, 172, 74.

απόντα από την περίσταση επικοινωνίας, π.χ. *ζανά-να μι γιε δασκαλίτσα* “η γυναίκα μου είναι δασκάλα (χωρίς να είναι παρούσα στη συνομιλία)”, καθώς και για τη δήλωση γενικής οριστικότητας *κόνε-νο γιε χύβοφ χαιβάνιν* “το άλογο είναι ωραίο ζώο”.

2. Πτωτικό σύστημα. Τα πομακικά διατηρούν τέσσερις από τις επτά πτώσεις της αρχαίας σλαβονικής. Οι πτώσεις αυτές είναι η ονομαστική, δοτική, αιτιατική και κλητική (η αρχαία σλαβονική είχε επιπλέον γενική, οργανική και τοπική).

α). Ονομαστική. Τα πομακικά κάνουν διάκριση μεταξύ τριών γραμματικών γενών (αρσενικό, θηλυκό, ουδέτερο). Οι βασικές καταλήξεις της ονομαστικής ενικού με τις οποίες γίνεται η κατάταξη των ουσιαστικών στα τρία γένη είναι οι εξής (Γραμ. Πομ. 14-15):

αρσενικά: *σύμφωνο*, π.χ. *βεξέλ* “κόμπος”, *ποτ* “δρόμος”, *πρέστενλικ* “ποδιά”.
θηλυκά: -α, -ε, -για, π.χ. *ζανά* “γυναίκα”, *βόλκα* “πόνος”, *μαγέ* “(τα) μάγια”, *ζεμέ* “έδαφος”, *ζιμιγιά* “φίδι”, *βελιδγιά* “Κοινότητα”.

ουδέτερα: -ο, -ε, -γιε, π.χ. *δράγο* “χαρά”, *πρέσνο* “γάλα”, *γιέιτσε* “αυγό”, *μαγάρε* “γάιδαρος”, *σῆρενγιε* “τυρί”, *βανίλγιε* “βανίλια”.

β) Δοτική. Οι καταλήξεις της δοτικής στον ενικό είναι οι εξής:

αρσενικά: -υ, -ι, π.χ. *νυς* “μύτη” - *νύσου*, *πετέλ* “πετεινός” - *πέτλυ*, *πόρστεν* “δαχτυλίδι” - *πόρστενι*, *δεν* “ημέρα” - *δένι* (Γραμ. Πομ. 32, 33, 50, 51).

θηλυκά: -οι, -οι, π.χ. *κινίγα* “βιβλίο” - *κινίγοι*, *ακά* “μάτι” - *όκοι*, *ζεμέ* “χώμα” - *ζεμιοι*, *τεπο ε* “ταψί” - *τεποσιοι* (Γραμ. Πομ. 57, 61).

ουδέτερα: -τυ, -υ, -ι, π.χ. *κόνε* “άλογο” - *κόνετυ*, *καλόδγιε* “καλώδιο” - *καλόδγιετυ*, *κίλο* “κιλό” - *κιλύ*, *βράδνο* “αλεύρι” - *βράδνυ*, *βρέμε* “καιρός” - *βρέμυ* (Γραμ. Πομ. 64, 66, 69).

Στον πληθυντικό αριθμό οι καταλήξεις της δοτικής δεν παρουσιάζουν πολυμορφία. Όσα ουσιαστικά έχουν πληθυντικό σε -οβε, -εβε σχηματίζουν τη δοτική σε -οβεμ, -εβεμ: *νύσοβε* - *νύσοβεμ*, *πότεβε* “δρόμοι” - *πότεβεμ* (Γραμ. Πομ. 32, 47). Από τα άλλα, όσα ο πληθυντικός τους λήγει σε μη μπροστινό φωνήεν (-ι, -α), χρησιμοποιούν συνήθως την κατάληξη -ομ: *πότανι* “σταύλοι” - *πότανομ*, *κινίγι* “βιβλία” - *κινίγομ*, *κόνετα* “άλογα” - *κόνετομ*, *βράδνά* “αλεύρια” - *βράδνομ* (Γραμ. Πομ. 44, 57, 64, 67). Τέλος όσα έχουν πληθυντικό σε μπροστινό φωνήεν (-ε) παρουσιάζουν δοτική σε -όμ ή -εμ: *πόρστενε* “δαχτυλίδια” - *πόρστενόμ*, *δένε* “μέρες” - *δένόμ*, *νόχτε* “νύχια” - *νόχτεμ*, *ζέμε* “χώματα” - *ζέμεμ* (Γραμ. Πομ. 50, 51, 62).

Η εμφάνιση της δοτικής στις φράσεις που δίνει το Λεξ. Στρατ. είναι αρκετά συχνή και χρησιμοποιείται συνήθως για τη δήλωση του έμμεσου αντικειμένου: *da στόρεμ δέτετύνε πρέσνο* “να κάνω του παιδιού γάλα”, *νάριγκι μι σο μίφκο δετδγιόμτε* “βάλε λίγο μια φωνή στα παιδιά”, *δάξ γο ζανόγνε μι* “δώστο στη γυναίκα μου” (Λεξ. Στρατ. 66, 100, 287).

Πρέπει να πούμε ότι η δοτική αντικατέστησε στη λειτουργία της και τη γενική πτώση της αρχαίας σλαβονικής, η οποία χάθηκε. Έτσι στο Λεξ. Στρατ. η συντακτική λειτουργία της γενικής επιτελείται με τρεις τρόπους: α) συνήθως συνθετικά, με ξεχωριστό πτωτικό τύπο (που προέρχεται από τη δοτική), π.χ. *badóise κιμάτασε* “την αξία του νερού” (Λεξ. Στρατ. 243), β) συχνά με κτητικό επίθετο, π.χ. *γιαβάλκοβι κόρι* “φλούδες μήλου” (Λεξ. Στρατ. 120), όπου το *γιαβάλκοβι* είναι τύπος του επιθ. *γιαβάλκοφ* <ουσ. *γιαβάλκα* “μήλο” και γ) σπανιότερα αναλυτικά, με εμπρόθετη αιτιατική (*ναχτάρεβετε ad βρατάνα* “τα κλειδιά της πόρτας”). Παραδείγματα δοτικής σε χρήση γενικής: *τομοφίλυνε ζάδνενε τυρκυλάκι* “οι πίσω ρόδες του αυτοκινήτου”, *κουτρί πρεκόρσα βράδβοίσε σάπασε*; “ποιος έσπασε το στυλιάρι του τσεκουριού;”, *δλαγόσαλι σο κόνετύνε ναγόνο* “έβαλαν το πόδι του αλόγου σε νάρθηκα” (Λεξ. Στρατ. 96, 263, 431).

γ) Αιτιατική. Τόσο στους άναρθρους όσο και στους έναρθρους τύπους του ενικού των αρσενικών και θηλυκών είναι σαφής η διάκρισή της από τις άλλες πτώσεις. Οι καταλήξεις της, οι οποίες κάποτε αλλάζουν όταν επιτίθεται το άρθρο, είναι οι εξής:

αρσενικά: -α, -ε, -ě, π.χ. *νυς* - *νύσα*, *πετέλ* - *πέτλα*, *ποτ* - *πότε*, *δεν* - *δένε*, αλλά έναρθρη *δενέσε*, *πόρστεν* - *πόρστενέ* (Γραμ. Πομ. 32, 33, 47, 51, 50).

θηλυκά: -ο, -ō, -ε. Όσα στην ονομαστική λήγουν σε -α σχηματίζουν αιτιατική σε -ο: *κινίγα* - *κινίγο*, *τασμά* “λουρί” - *τασμό*· αυτά που έχουν ονομαστική σε -ě, όταν η κατάληξη της αιτιατικής τονίζεται, εμφανίζουν -ō, ενώ όταν δεν τονίζεται -ε: *ζεμέ* - *ζέμε*, αλλά με άρθρο *ζεμόσο*, *τεπσέ* - *τέπσε*, *τεπσόσο*, *μεχμεμέ* “δικαστήριο” - *μεχμεμό* (Γραμ. Πομ. 57, 61-62).

Παραδείγματα άναρθρης και έναρθρης αιτιατικής μέσα σε φράσεις: *ίμα μράζα* “έχει κρύο” (ονομ. *μράζ*), *τύρτοκίσε παρῖ νέμοι κιμάτα* “τα τουρκικά χρήματα δεν έχουν αξία” (ονομ. *κιμάτ*), *ίμα βέτρα* “έχει αέρα” (ονομ. *βέταρ*), *πράβεμ ζαράρε* “κάνω ζημιά” (ονομ. *ζαράρ*), *βδίγνι μίφκο ναγότο* “σήκωσε λίγο το πόδι” (ονομ. *ναγά*), *ζαγυβί σι ταφτότιτο* “έχασα την ταυτότητα” (ονομ. *ταφτότιτα*), *da στόρι τόξ ινακβόζνε ράβατο!* “να κάνει αυτός τέτοιο πράγμα!” (ονομ. *ράβατα*), *ζαγραδί βαχτῶνο* “έφραξα τον κήπο”

(ονομ. *baχtšë*), *πράβεμ μαγδ* “κάνω μάγια” (ονομ. *μαγδ*) (Λεξ. Στρατ. 197, 243, 197, 510, 85, 140, 410, 141, 510).

Οι τύποι της αιτιατικής των αρσενικών σε -α αντιπροσωπεύουν την αρχ. σλαβον. γενική - αιτιατική, ενώ των θηλυκών σε -ο την αρχ. σλαβον. αιτιατική των θηλυκών σε -x⁶⁷. Όπως είναι γνωστό το αρχ. σλαβον. μεγάλο έρρινο (x) τρέπεται στα πομακικά σε ο.

δ) Κλητική. Διαφορετικούς από την ονομαστική κλητικούς τύπους παρουσιάζουν όλα σχεδόν τα αρσενικά και θηλυκά ουσιαστικά στον ενικό αριθμό. Οι βασικές καταλήξεις είναι η -υ/-, *ü* για τα πρώτα και η -ο για τα δεύτερα: *πετέλ* - *πέτλυ*, *καλέκο* “θείος” - *καλέκου*, *πότ* - *πότιü*, *πόρστεν* - *πόρστενü*, *κινίγα* - *κινίγο*, *ζανά* - *ζόνο* (Γραμ. Πομ. 33, 42, 47, 50, 57).

3. Πληθυντικός. Οι καταλήξεις του είναι οι εξής (βλ. και Γραμ. Πομ. 19):

αρσενικά: -οβε, -εβε, -ε, -i, π.χ. *νυς* - *νύσοβε*, *πετέλ* - *πέτλοβε*, *ποτ* - *πότεβε*, *όγαν* “φωτιά” - *όγνεβε*, *πόρστεν* - *πόρστενε*, *δεν* - *δένε*, *πόταν* - *πότανι* (Γραμ. Πομ. 32, 33, 47, 50, 51).

θηλυκά: -i, ε, π.χ. *κινίγα* - *κινίγι*, *ζανά* - *ζόνι*, *ζεμε* - *ζέμε τεπσέ* - *τέπσε* (Γραμ. Πομ. 57, 61-62).

ουδέτερα: -τα, α, π.χ. *κόνε* - *κόνετα*, *καλόφγιε* - *καλόφγιετα*, *κίλο* - *κιά*, *βράδνο* - *βραδνά*, (Γραμ. Πομ. 64-67).

Μετά τα παραπάνω δίνουμε ένα τυπικό παράδειγμα κλίσης για κάθε γένος με τους άναρθρους και έναρθρους τύπους. Πρόκειται για τα ουσιαστικά *дол* “ρυνάκι”, *κινίγα* “βιβλίο” και *βράδνο* “αλεύρι” (βλ. Γραμ. Πομ. 41, 57-58, 66-67).

Γένος:	αρσενικό		θηλυκό		ουδέτερο	
Αριθμός:	Ενικός					
Άρθρο:	-	+	-	+	-	+
Ονομ.	<i>дол</i>	<i>δαλός</i>	<i>κινίγα</i>	<i>κινίγασα</i>	<i>βράδνο</i>	<i>βραδνόσο</i>
Δοτική	<i>δόλυ</i>	<i>δαλύσε</i>	<i>κινίγοι</i>	<i>κινίγοισε</i>	<i>βράδνυ</i>	<i>βραδνύσε</i>
Αιτιατ.	<i>δόλα</i>	<i>δολάσε</i>	<i>κινίγο</i>	<i>κινίγοσο</i>	<i>βράδνο</i>	<i>βραδνόσο</i>
Κλητική	<i>δόλυ</i>		<i>κινίγο</i>		<i>βράδνο</i>	

67. Stojkov, ό. π., 228.

Γένος:	αρσενικό		θηλυκό		ουδέτερο	
Αριθμός	Πληθυντικός					
Ονομ.	δόλοβε	δαλοβέσε	κινίγϊ	κινίγισε	βραδνά	βραδνάσα
Δοτική	δόλοβεμ	δαλοβέμσε	κινίγομ	κινίγομσε	βραδνόμ	βραδνόμσε
Αιτιατ.	δόλοβε	δαλοβέσε	κινίγϊ	κινίγισε	βραδνά	βραδνάσα
Κλητική	δόλοβε		κινίγϊ		βραδνά	

3. Ρήμα. Τα ρήματα των πομακικών χωρίζονται σε τρεις συζυγίες με βάση το χαρακτήρα του ενεστωτικού θέματος (*Γραμ. Πομ.* 183, 189-190). Η πρώτη συζυγία περιλαμβάνει ρήματα με χαρακτήρα -ε, η δεύτερη με -ι (ι) και η τρίτη με -α. Στο α' ενικό πρόσωπο του ενεστώτα (μη συντελική όψη) παρουσιάζουν δύο μόνο καταλήξεις τις -ομ και -εμ. Παραδείγματα:

α' συζυγία: χάπεμ “δαγκώνω” - γ' ενικ. χάπε, πίγιεμ “πίνω”- πιέ, βέρομ “δρέπω, μαζεύω” - βερέ, πλιγιεμ “φτύνω” - πλιγιε.

β' συζυγία: λεζομ “πλαγιάζω” - λεζ'ι, βόρβεμ “περπατώ” - βαρβί, νόσεμ “κουβαλώ” - νόσι, μ'ισλεμ “σκέφτομαι, σκοπεύω” - μ'ισλι.

γ' συζυγία: βίκομ “λέω” - βίκα, παμάγομ “βοηθώ” - παμάγα, τδάκομ “περιμένω” - τδάκα, πάδομ “πέφτω” - πάδα.

4. Μέλλοντας. Τα πομακικά ακολουθούν τις περισσότερες βαλκανικές γλώσσες και σχηματίζουν το μέλλοντα αναλυτικά με τη βοήθεια του μορίου *δε* “θα”, που προέρχεται από τον τύπο *штетз* του αρχ. σλαβον. βοηθητικού ρήματος *хотѣти* “θέλω”, αντικαθιστώντας με τον τρόπο αυτό τους απλούς (συνθετικούς) τύπους μέλλοντα της αρχαίας σλαβονικής: *де со жагубѣт* “θα χαθούν”, *де го зомот дѣтѣа* “θα το πάρουν τα παιδιά”, *де со гѣоكنѣ тѣл баѣрен* “θα καεί όλο το δάσος” (*Λεξ. Στρατ.* 140, 105).

5. Απαρέμφατο. Τα πομακικά συμφωνούν και στο σημείο αυτό με τις άλλες βαλκανικές γλώσσες, όπου η γραμματική αυτή κατηγορία χάνεται. Το απαρέμφατο της αρχαίας σλαβονικής αντικαθίσταται από το συνδυασμό *мѣрио да* “να” + (κλιτοί) ρηματικοί τύποι: *трѣбава нѣко да го прѣбѣме* “πρέπει κάτι να το κάνουμε”, *ѣстоμ да ѣдоμ на сфѣдбѣно* “θέλω να πάω στο γάμο”, *βελѣ да пѣгогоμ мѣрко бѣаскет* “είπα να παίξω λίγο μπάσκετ” (*Λεξ. Στρατ.* 105, 115, 411).

Ωστόσο δεν εξαφανίστηκε εντελώς. Ένας συντετμημένος τύπος του αρχαίου απαρεμφάτου (χωρίς την κατάληξη -ти) σε συνδυασμό με το βοηθητικό ρήμα *ѣом/ѣтоμ* “θέλω” (πβ. αρχ. ελλην. *θέλω γράψαι*) διατηρείται

στο σχηματισμό της δυννητικής ή υποθετικής έγκλισης: για *δομ σκρϊ* “θα έκρυνβα”, για *δομ ιζγοβά* “θα νήστενα” (Γραμ. Πομ. 198, 204).

Το απαρέμφατο εμφανίζεται επίσης στις εξής περιπτώσεις⁶⁸: 1) Στους αρνητικούς τύπους της προστακτικής με τα βοηθητικά *ναμόι*, *ναμόιτε*: *ναμόι πραβί ισϊ* “μην κάνεις έτσι”. 2) Με τις προστακτικές *στίγα*, *στίγατε* για τη δήλωση απαγόρευσης: *στίγατε γιε ισέλκνυς μλόγο* “σταματείστε να τρώτε τόσο πολύ”. 3) Με το ρήμα *νιδτόμ* “δεν θέλω” σε ταυτοπροσωπία: *νιδτόμ κουπί γυλέμα μοτόρα* “δεν θέλω να αγοράσω μεγάλη μηχανή”. 4) Σε στερεότυπες απρόσωπες εκφράσεις: *ιζρά μι σο γιε* “θέλω να παίξω”, *δυμί μι σο γιε* “θέλω να μιλήσω”.

6. Προστακτική. Αξιοσημείωτος είναι ο τύπος προστακτικής με αρνητική σημασία που σχηματίζεται από τους τύπους *ναμόι*, β’ πληθ. *ναμόιτε* “μην” + απαρέμφατο: *ναμόι γι ασταβῆ* “μην τα αφήνεις”, *ναμόι δυμί γυλέμι δύμι* “μην λες μεγάλα λόγια”, *ναμόιτε παλί* “μην καπνίζετε” (Λεξ. Στρατ. 100, 436, 373). Το *ναμόι* (<νεμόι) προέρχεται από τον αρνητική προστακτική ηε μοση του αρχ. σλαβον. ρήματος μοш ти, мога “μπορώ”, η οποία έχασε τη ρηματική της σημασία και απόκτησε μία γραμματική χρήση. Ο τύπος αυτός αρνητικής προστακτικής είναι πολύ παλιός γιατί εκφράσεις όπως ηε μοση глагола ти (“μην μιλάς”) απαντούν ήδη στην αρχαία σλαβονική⁶⁹.

2. 4. Γ. Λεξιλόγιο

Όπως αναφέραμε παραπάνω, βασικό χαρακτηριστικό του πομακικού λεξιλογίου είναι η αυξημένη παρουσία λέξεων από τις γλώσσες με τις οποίες οι Πομάκοι ήρθαν και συνεχίζουν να βρίσκονται σε επαφή, τα ελληνικά και τα τουρκικά. Πέρα από αυτό όμως το βασικό λεξιλόγιό τους έχει την προέλευσή του στα αρχαία σλαβονικά. Για την ανανέωσή του ώστε να καλυφθούν οι νέες σημασιολογικές ανάγκες, που δημιουργούνται με τις αλλαγές στις συνθήκες ζωής, η γλώσσα χρησιμοποιεί διάφορους τρόπους, όπως είναι οι αλλαγές στις αρχικές σημασίες των σλαβικών λέξεων, η δημιουργία νέων διά μέσου της παραγωγής ή της σύνθεσης, ο δανεισμός από άλλες γλώσσες κτλ. Έτσι με βάση την πηγή της προέλευσής τους μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής ομάδες λέξεων:

68. Βλ. σχετικά κεφάλαια του Συντ. Πομ., σσ. 108-111.

69. Stojkov, ό. π., 247.

1. Λέξεις που εμφανίζονται στα αρχαία σλαβονικά κείμενα με την ίδια σημασία και έχουν υποστεί στα πομακικά τις κανονικές ή και άλλες παραπέρα φωνητικές μεταβολές, π.χ. *тѣѡлѣх* “άνθρωπος, άνδρας” <αρχ. σλαβον. чловѣкъ, *lŭdъgie* (plur. tant.) “λαός, κόσμος, άνθρωποι” <αρχ. σλαβον. людие (επίσης plur. tant.)⁷⁰, *нагá* “πόδι” <αρχ. σλαβον. нога, *гýμνα*, *гýна* “άλώνι” (Λεξ. Στρατ. 122, Θ, ΕΛΠ 24) <αρχ. σλαβον. гоумьно, *крѣха* “πολύ μικρή ποσότητα, δείγμα, ψίχουλο” <εκκλ. σλαβ. крохъ “θραύσμα”⁷¹, *λάινιτα*, *λάνιτα* “μάγουλο” (Λεξ. Στρατ. 285, Θ, ΠΕΛ 231, 232) <αρχ. σλαβον. ланиѣта, *στένε* “κουτάβι” <εκκλ. σλαβ. штенѣ “σκύμνος”⁷², *млóго* “πολύς” <αρχ. σλαβον. мьногъ, *íδτομ* “θέλω” <αρχ. σλαβον. ишѣх, *μράζи* “κάνει κρύο” <αρχ. σλαβον. мразити.

2. Λέξεις σλαβικής προέλευσης που δεν μαρτυρούνται στα αρχαία σλαβονικά γραπτά κείμενα, αλλά απαντούν σε άλλες σλαβικές γλώσσες και ιδιώματα, όπως:

βίκομ “λέω, προφέρω”. Βουλγ. *víkam* “φωνάζω, κραυγάζω, καλώ”, σερβкр. *víkati* “κραυγάζω, ξεφωνίζω”.

γάλεμ “αγαπώ”. Πβ. αρχ. ρωσ. *галиѣти*, *галию* “αγάλλομαι, ευφραίνομαι, χαίρομαι”, ρωσ. *галиѣѣ* “ποθώ, λαχταρώ”, βουλγ. *gálja* “χαϊδεύω”, σερβкр. *gálīm*, *gáliti* “λιώνω για κάτι, για κάποιον”, τσεχ. *háliti se* “γελώ βροντερά”, πολων. *galić* “βοηθώ κάποιον”⁷³.

дрίπα “ρούχο”. Πβ. βουλγ. *drípa* “κουρέλι”, διαλ. βουλγ. *drípi* “σκιωμένα παλιά ρούχα”, τσεχ. *dřípa* “κουρέλι”, σλοβεν. *drípa* “διάρροια” (BER I, 428). *μόμα* “κορίτσι, κοπέλα, παρθένος”. Πβ. βουλγ. *momá*, σερβкр. *móma*.

3. Λέξεις από τα αρχαία σλαβονικά οι οποίες απέκτησαν στα πομακικά μία νέα διαφορετική από την αρχική σημασία. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ουσιαστικό *млѣко* “γάλα”, το οποίο διατηρείται σε όλες τις σλαβικές γλώσσες. Στα πομακικά του νομού Ξάνθης η λέξη *млѣко* που προέρχεται από αυτό χρησιμοποιείται για να δηλώσει τα “γιαούρτι”, “ξινόγαλα”, “αριάνι” (Λεξ. Στρατ. 319, Θ, ΠΕΛ 266), ενώ το συνηθισμένο γάλα δηλώνεται με τη λέξη *прѣсно*, το οποίο προέρχεται από το αρχ. σλαβον. επίθετο *прѣсньъ* “άξινος, γλυκός”⁷⁴. Φαίνεται πως επειδή χρησιμοποιούσαν

70. A. Leskien, *Handbuch der Altbulgarischen (Altkirchenslavischen) Sprache*, Heidelberg 1969, 300.

71. BER III, 30.

72. Protá S. Petković, *Rečnik crkvenoslovenskoga jezika*, Sremski Karlovci 1935, 319.

73. Βλ. Γ. ДѢЯЧЕНКО, ό. π., 120 και BER I, 228.

74. Γ. ДѢЯЧЕНКО, ό. π., 521.

περισσότερο το ξινόγαλα από το “γλυκό” γάλα, η σημασία του *μλέκο* περιορίστηκε στο πρώτο· το άλλο είδος γάλακτος ονομαζόταν κατ’ αντιδιαστολή *πρέσνο μλέκο* “άξινο, γλυκό γάλα”, απ’ όπου με την ουσιαστικοποίηση του ουδετέρου του επιθέτου πήραμε το *πρέσνο* “γάλα”.

Το αρχ. σλαβον. ρήμα *любити* “αγαπώ” που εμφανίζεται στις περισσότερες σλαβικές γλώσσες, στα πομακικά έχει την σημασία “φιλώ, ασπάζομαι”. Η έννοια του αγαπώ έχει επιβιώσει στο πομακ. *лүйбе* “αγαπημένος, -η”. Το αρχ. σλαβον. επίθετο *лютъ* “σκληρός, δυνατός, φοβερός, ωμός, άγριος” εμφανίζεται στα πομακικά ως *лүйт* “ξινός”. Το αρχ. σλαβον. ρήμα *летѣти* “πετώ” που διατηρείται με την ίδια σημασία στις διάφορες σλαβικές γλώσσες, διά μέσου μιας αρχικής έννοιας “αυτό το οποίο πετά (πέφτει) (από τον ουρανό)”⁷⁵ εξελίχθηκε στο πομακικό τριτοπρόσωπο *леті* “βρέχει”. Το αρχ. σλαβ. *зихи* “ζέστη, καύσωνας” εμφανίζεται στα πομακικά ως *ξινόι* “ιδρώτας”· την σημασία “ιδρώτας” έχει και στα σερβοκροατικά, ενώ στις υπόλοιπες σλαβικές γλώσσες διατηρεί συνήθως τη σημασία “κάψα”⁷⁶. Χαρακτηριστική τέλος για τα πομακικά είναι η αντωνυμία *брит* “όλος, όλοι” < αρχ. σλαβον. *вз рѡдз* (*вз* “σε, έν”, *рѡдз* “σειρά, τάξη”) με αρχική σημασία “αυτό ή αυτά που είναι σε μια σειρά, από την αρχή ως το τέλος”⁷⁷.

4. Λέξεις παράγωγες ή σύνθετες από άλλες με προέλευση από τα αρχαία σλαβονικά, όπως:

γιέλαβιτσα “κοκκινόχωμα”. Προέρχεται από την προσθήκη της κατάληξης *-ίτσα* στο επίθετο *γιάλαφ* “άγονος” για χωράφι (πβ. το σερβικ. *jalovica* “άγονη γη, μη εύφορη γη”⁷⁸, με βασική σημασία “στείρος” (κυρίως για γυναίκα ή θηλυκά ζώα)⁷⁹ < αρχ. σλαβον. *млѡвз* “άκαρπος, στείρος”⁸⁰.

πόδαβατѡ “μακρύ ξύλο, διχαλωτό στη μια άκρη για την ανύψωση διαφόρων αντικειμένων, διχάλι” < *ποδάβ-αμ* “δίνω, πασάρω” (Θ, ΠΕΛ 461) + *-άτѡ*, αρχική σημασία “αυτό το οποίο δίνει, προσφέρει”. Το ρήμα προέρχεται από το αρχ. σλαβον. *подавати* με παρόμοια έννοια.

ρεβερνίτσα, συνήθως στον πληθ. *ρεβερνίτσε* “σανίδες που τοποθετούνται διαγώνια στον τάφο πάνω από τον νεκρό για να μην τον καταπλακώνουν τα

75. Βλ. BER III, 374-377.

76. Βλ. BER I, 650.

77. BER I, 187, 184.

78. Α. Βογιατζή, *Σερβοκροατικό - ελληνικό λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1990, 210.

79. Λεξ. *Στρατ.*, 95, Θ, ΠΕ, 65.

80. Γ. Дьяченко, ό. π., 850.

χώματα". Ανάγεται στο πομακ. ουσ. *ρεβρά* "πλευρό" <αρχ. σλαβον. *ребро*. Πβ. και το σρβκρ. *rebrenica* "πάτωμα, δάπεδο από σανίδες"⁸¹.

ύθνικ "σκουλαρίκι". Προέρχεται από το *υθά* "αυτί" (<αρχ. σλαβον. *оушн*, *δυσικός* του *ογχο* "αυτί") + κατάληξη *-νικ* ή απ' ευθείας από ένα εκκλ. σλαβ. *оушникъ* "σκουλαρίκι"⁸². Αξίζει να σημειωθεί ότι από παρετυμολογική επίδραση της λέξης αυτής προς ένα *βίδνιτσα* "βύσσινο" (βλ. Θ, ΠΕΛ 50, Θ, ΕΠΑ 50, BER I, 157), πήραμε το πομακικό *ύθνιτσα* "βύσσινο, βυσσινιά", λόγω της ομοιότητας που παρουσιάζουν τα πομακικά σκουλαρίκια προς τα βύσσινια (βλ. φωτογραφία παραδοσιακής πομακικής φορεσιάς, Π. Θεοχαρίδη, *Πομάκοι*, I).

πόδξιμα "φθινόπωρο" <πρόθημα *πόδ* για τη δήλωση "αυτού που γίνεται λαθραία ή σε μικρό βαθμό" (Λεξ. Στρατ. 461) + ουσ. *ξιμά* "χειμώνας": η λέξη δηλαδή σήμαινε αρχικά "μικρός χειμώνας". Το πρόθημα *πόδ* (άτονο *παδ*) προέρχεται από την πρόθεση *παδ* "κάτω από, υπό" <αρχ. σλαβον. *по-дъ*, ενώ το *ξιμά* από το αρχ. σλαβον. *зима*.

βέλ λυκ "σκόρδο", *τῥῶραν λυκ* "κρεμμύδι" <πομακ. επίθ. *βέλ* "άσπρος" (<αρχ. σλαβον. *бѣлъ*), *τῥῶραν* "μαύρος" (<αρχ. σλαβον. *чрънъ*) + ουσ. *λυκ* "βολβός" (Λεξ. Στρατ. 295, 648). Το *λυκ* απαντά στα αρχαία σλαβονικά (*люкъ*) με τη σημασία "σκόρδο" (BER III, 495).

5. Δάνειες λέξεις. Α. Ελληνικές.

Μπορούμε να τις κατατάξουμε σε δύο κατηγορίες, στις παλιότερες και τις νεότερες. Στην πρώτη ανήκουν όσες πέρασαν στα πομακικά από τη μεσαιωνική ελληνική ή τις νεοελληνικές (βόρειες) διαλέκτους. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν όσες πέρασαν στα πομακικά μετά την απελευθέρωση (1919): οφείλονται στην επαφή που έχουν οι Πομάκοι με την Κοινή Νεοελληνική ως πολίτες του ελληνικού κράτους -αρκετοί εξάλλου μιλούν τα ελληνικά. Φυσικά οι πρώτες τείνουν να περιοριστούν, ενώ ο αριθμός των δευτέρων αυξάνεται συνεχώς.

Ως παραδείγματα από την πρώτη κατηγορία, μπορούμε να δώσουμε τα εξής: *αγουρίδα* "αγουρίδα, ξινοστάφυλο", *βασταγάγκα* "μακρύ ξύλο διχαλωτό για το φόρτωμα σε υποζύγιο, φορτωτήρα" <*βασταγαριά*, *γιεγύπτιν*, *γιεγύпка* "γύφτος, -ισσα" <*αιγύπτιος*, *δισάγκα* "δισάκκι, ταγάρι" <*δισάκκι* (BER I, 396), *καλέκο* "θείος, ο σύζυγος της αδελφής του πατέρα ή της μητέρας" <*καλός* (BER II, 163), *κανάτα*, *κανδίλ* "φορητός φανός πετρελαίου, λάμπα", *λέπρα*

81. Α. Βογιατζή, ό. π., 592.

82. Γ. Дьяченко, ό. π., 771.

“πιτυρίδα”, *λέφτερ* (επίθ.) “ελεύθερος, ανύπαντρος”, *λεφτεργιά* “ελεύθερη, ανύπαντρη κοπέλα”, *μαγέ* “μάγια”, *μάγερα* “μάγειρας”, *πρόγιμα* “πρόγευμα, πρωινό”, *φόρταμα* “τριχιά” <*φόρτωμα, χάραγμα* “μεταλλικός κουβάς νερού” <διαλ. *χάρκωμα* <*χάλκωμα*.

Στα επίθετα ξεχωρίζουν τα *κάματν'ι* (ή *κάματεν*) “ωραίος” και *παράτικ* “κακός”. Το πρώτο προέρχεται από ένα *κάματ* “δουλειά, κούραση” <*κάματος* και φαίνεται πως αρχικά είχε τη σημασία “εργατικός, φιλόπονος, επιδέξιος”⁸³. μας αποκαλύπτει μία ενδιαφέρουσα πτυχή της πομακικής κοινωνίας, αφού φαίνεται πως κάτω από τις δύσκολες συνθήκες ζωής της, μεγάλη σημασία σ’ αυτή είχε η εργατικότητα και η επιδεξιότητα στις σωματικές εργασίες. Το δεύτερο επίθετο προέρχεται μάλλον από το *παράτυπος* “κίβδηλος” (για νόμισμα), που εμφανίζεται σε βουλγαρικά ιδιώματα ως *parapít* “ελεύθερος, χωρίς απασχόληση, άδειος”, “περιττός”⁸⁴. Για τη σημασία “κακός, μοχθηρός” χρησιμοποιείται επίσης και ένα *ναφελίτ* <*ανωφέλητος*, το οποίο έχει και τις έννοιες “αυστηρός”, “άτακτος”.

Δεν είναι σπάνια και τα ρηματικά δάνεια, που έχουν περάσει κατά κανόνα από τον τύπο της υποτακτικής του αορίστου: *αλφαδιάσαβομ* “αλφαδιάζω”, *αργίσαβομ*, *αρνίσαβομ*, *ξανόσαβομ*, *ζαλίσαβομ* “κουράζω κάποιον (κυρίως με λογία), ζαλίζω, σκοτίζω”, *μανγιόσαβομ* “κλαψουρίζω” <*μανιώνω* (αόρ. *μάνιωσα*) “γίνομαι έξω φρενών, μανίζω” κτλ⁸⁵, πιθανόν με μία μεταβατική σημασία “κλαίω σπαραχτικά”, *σινεχίσαβομ* “συνεχίζω”, *υργιάσαβομ* (για παιδί) “αρχίζω να κλαίω ξαφνικά και δυνατά” <*ουργιάζω* <αρχ. ελλην. *ὠρύομαι* κτλ.

Από τις άκλιτες λέξεις αναφέρουμε δύο· το επίρρημα *μάνναχα* με τις σημασίες α) “σκέτος”, π.χ. *σβαρί μάνναχα μῶσο* “μαγειρεύα σκέτο κρέας” και β) “γέματος από κάτι”, π.χ. *σάνα μάνναχα καλ* “γέμισα λάσπες”. Το σύνδεσμο *ῶτι* (απαντά στα εκκλ. σλαβ. κείμενα ήδη από το 13ο αι.⁸⁶) με τις χρήσεις α) “γιατί;”, π.χ. *ῶτι-αργίσα;* “γιατί άργησες;” β) “επειδή”, π.χ. *νέμα da μῶζομ da δόιδομ ῶτι σομ βόλαν* “δεν θα μπορέσω να έρθω επειδή είμαι άρρωστος” και γ) “ῶτι, πως”, π.χ. *βελί μι ῶτι νέμα da δόιδε* “μου έίπε ῶτι δεν θα έρθει.

Στη δεύτερη κατηγορία ελληνικών δανείων ανήκει μεγάλος αριθμός λέξεων από τις οποίες ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής: *αναβολί* “αναβολή

83. BER II, 184-185.

84. Hr. Dzidzilis, *Fonetični problemi pri etimologizuvane na grăckite zaemki v bālgarskija ezik*, Sofija 1990, 134.

85. Δ. Δημητράκου, *Μέγα λεξικόν της Ἑλληνικῆς Γλώσσης* Ε', 4470.

86. BER III, 961-962.

στράτευσης”, απεργίε, γυμνάσιγιε “γυμνάσιο”, έργα “κινηματογραφική ταινία, έργο”, ισπρακτορος ή ισπρακτορόζιν, καρκίνο “καρκίνος”, λεφυρίγιε, λαχίγιε, λοχαγός.

Β. Τουρκικά δάνεια. Οφείλονται σε παλιότερη επίδραση της τουρκικής κατά την εποχή της τουρκοκρατίας ή σε σύγχρονη διά μέσου της θρησκείας, τηλεόρασης, εκπαίδευσης κτλ. Ενδεικτικά παραθέτουμε τα αβά “κάμπος, παιδιάδα” <ona, αλτόν “χρυσός” <altın, αμενί “παπούτσι, υπόδημα” <yemeni, αλέκ “γίλέκο” <yelek, δενίς “θάλασσα” <deniz, κασαβά “πόλη” <kasaba, καχόρ “έγνοια, σκοτούρα” <kahir, γυνάκ “αγαπημένος, αρραβωνιαστικός” <yunak “παλληκάρι”, σκέμιε “κάθισμα, καρέκλα” <iskemle, καπαττίσαβομ “καλύπτω, καπακώνω” <kapatti, γύβεντίσαβομ σο “εμπιστεύομαι” <güvendi, καρϊδτίσαβομ “ανακατεύω” <karıştı. Από τα τουρκικά προέρχονται και οι αριθμοί από το έξι και επάνω.

2. 5. Η σημερινή κατάσταση των πομακικών

Η κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα πομακικά σήμερα ποικίλει ανάλογα με τις περιοχές. Μπορούμε σε γενικές γραμμές να πούμε ότι η διατήρησή τους ακολουθεί περίπου τη γεωγραφική κατανομή του πομακικού πληθυσμού, δηλαδή μιλιούνται περισσότερο όσο προχωρούμε από τα ανατολικά της Θράκης προς τα δυτικά και από τα νότια πεδινά προς τις βόρειες ορεινές και πιο απομονωμένες περιοχές. Έτσι εξακολουθούν να αποτελούν μητρική γλώσσα του μεγαλύτερου ποσοστού των Πομάκων του νομού Ξάνθης, όπου μπορεί να πει κανείς ότι κυριαρχούν έναντι των τουρκικών. Στο νομό Ροδόπης είναι ισχυρά στα ορεινά χωριά, ενώ στα χωριά της χαμηλότερης ζώνης έχουν εγκαταλειφθεί πριν μία ή δύο γενιές. Παρ’ όλα αυτά σε δικαστήριο της Κομοτηνής κατά το 1990, υπήρξε περίπτωση αναβολής της δίκης μιας πομάκισσας, επειδή αυτή δεν γνώριζε την τουρκική γλώσσα και στην οποία είχε οριστεί διερμηνέας της τουρκικής. Επίσης σε συμβολαιογραφικές πράξεις στη Θράκη, κατά καιρούς, καταχωρείται η φράση *οι συμβαλλόμενοι δεν γνωρίζουν άλλη γλώσσα πλην της πομακικής*⁸⁷. Όσον αφορά το νομό Έβρου, μετά από κάποια επιτόπια έρευνά μας σε σχολεία πομακικών χωριών, διαπιστώσαμε ότι τα παιδιά χρησιμοποιούσαν μεταξύ τους τα τουρκικά, ενώ μπορούσαν να καταλάβουν κάποια πομακικά από ακούσματα που είχαν από τους γονείς ή τους παππούδες τους. Πιο

87. Α. Λιάπης, “Η υποθηκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων”, ό. π., 83, 86.

ενθαρρυντική είναι η κατάσταση στα πιο απομονωμένα και ορεινά χωριά, όπου τα παιδιά ήταν σε θέση να παράγουν πλήρες εκφώνημα στα πομακικά, μεταφράζοντας τουρκικές φράσεις⁸⁸.

Στο άμεσο μέλλον δεν υπάρχει κίνδυνος εξαφάνισης των πομακικών, τουλάχιστον στις περιοχές με συμπαγή πομακικό πληθυσμό (νομός Ξάνθης). Ωστόσο, αν η πολιτεία δεν φροντίσει να εξυψώσει το κύρος τους, κυρίως με την είσοδό τους στα σχολεία, είναι πολύ πιθανό κάποτε τα πομακικά, που σήμερα αποτελούν μητρική γλώσσα χιλιάδων Ελλήνων, να ακολουθήσουν την πορεία των υπολοίπων ελληνικών ή μη ελληνικών (αρβανίτικα, βλάχικα κτλ.) ιδιωμάτων της Ελλάδας. Όσο περνούν δηλαδή τα χρόνια αρχίζουν να εγκαταλείπονται, μιλούνται κυρίως από άτομα μεγάλων ηλικιών, ενώ οι νεώτερες γενιές περιορίζονται μόνο στο άκουσμα και την κατανόσή τους, χωρίς να τα μιλούν. Όμως η γλώσσα από την οποία αντικαθίστανται δεν είναι η Κοινή Νεοελληνική, αλλά η Κοινή Τουρκική.

Ως αίτια και καταλύτες για την φθίνουσα πορεία των πομακικών και την αντικατάστασή τους από τα τουρκικά, μπορούμε συνοπτικά να αναφέρουμε τα εξής:

α. Η έλλειψη κινήτρων για την διατήρησή τους. Τα πομακικά στην Ελλάδα μέχρι πρόσφατα ήταν μια γλώσσα χωρίς γραπτή μορφή. Με τη Συνθήκη της Λωζάννης, αλλά και δύο ατυχή ελληνοτουρκικά μορφωτικά πρωτόκολλα (1951, 1968) αναγνωρίστηκε ως μοναδική μειονοτική γλώσσα η τουρκική, παρ' όλο που δεν ήταν μητρική της συντριπτικής πλειοψηφίας των Πομάκων. Έτσι τα πομακικά τέθηκαν εκτός εκπαίδευσης. Πέρα από αυτό, τα προβλήματα σχετικά με τη διδασκαλία των ελληνικών είναι τέτοια που ελάχιστα παιδιά είναι σε θέση να προχωρήσουν σε ανώτατες σπουδές σε ελληνικά πανεπιστήμια⁸⁹. Έτσι αναγκαστικά στρέφονται στα τουρκικά ως βασική γλώσσα στην εκπαίδευσή τους, ενώ τα πομακικά καταντούν μία γλώσσα που δε θα τους χρησιμεύσει πουθενά εκτός από το σπίτι και το χωριό.

β. Λόγοι εθνικής συνείδησης. Στην περίπτωση των Πομάκων η γλώσσα αποτελεί το βασικό στοιχείο που τους διαφοροποιεί από την πλειοψηφία των τουρκόφωνων μουσουλμάνων της Θράκης. Έτσι οι Πομάκοι που για

88. Βλ. Π. Κυρανούδη, "Τα πομακικά του Έβρου", *Ενδοχώρα* 37-38, Αλεξανδρούπολη 1994, 65-66.

89. Βλ. Π. Κυρανούδη, "Μειονοτικά σχολεία του Έβρου", περιοδ. *Επιλογές*, Οκτώβριος 1994, 80-86.

διάφορους λόγους απέκτησαν τουρκική εθνική συνείδηση τείνουν να το εξαλείψουν, εγκαταλείποντας τα πομακικά και υιοθετώντας τα τουρκικά.

γ. Η τουρκική προπαγάνδα και πολιτική εναντίον των πομακικών, με στόχο την αφομοίωση των Πομάκων από τους τουρκόφωνους. Εκφράστηκαν με δημοσιεύματα στον τοπικό μειονοτικό τύπο, στοιχήματα με μικρά χρηματικά έπαθλα για τους Πομάκους που θα μιλούσαν μόνο τουρκικά στα καφενεία, σχετικά κηρύγματα στα τζαμιά κτλ. Είναι επίσης κοινό μυστικό στα μουσουλμανικά σχολεία της Θράκης, οι προτροπές, ψυχολογικές πιέσεις, το ξύλο και οι βαθμολογικές ποινές που αντιμετωπίζουν τα πομακάκια από μερίδα των μουσουλμάνων δασκάλων για να πάψουν να μιλούν τη γλώσσα τους, ακόμη και στο σπίτι.

δ. Η τουρκική τηλεόραση η οποία φτάνει και στα πιο απομακρυσμένα πομακοχώρια μέσω δορυφορικών κεραιών.

ε. Λόγοι ψυχολογικοί - κοινωνικοί. Είναι αλήθεια ότι οι Πομάκοι αποτελούν “μία μειονότητα μέσα στη μειονότητα”. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν την περιφρόνηση της πλειοψηφίας των τουρκόφωνων, οι οποίοι τους θεωρούν κατώτερους φυλετικά. Οι Πομάκοι που θα βρεθούν σε ένα περιβάλλον με τουρκόφωνους προσπαθούν να μιλήσουν όσον το δυνατό “καλύτερα” τουρκικά ώστε να αποφύγουν τις ειρωνίες τους, όχι μόνο για τα πομακικά, αλλά και για τα τουρκικά τους. Σε ένα χωριό με μεικτό (πομακόφωνο - τουρκόφωνο) πληθυσμό τα τουρκικά είναι η “ισχυρή” γλώσσα απέναντι στα πομακικά, εφόσον χρησιμοποιείται αποκλειστικά στο σχολείο και στο τζαμί. Έτσι οι πομακόφωνοι, ακόμη και αν αποτελούν σημαντική πλειοψηφία, μεταχειρίζονται τα τουρκικά για την επικοινωνία τους με τους τουρκόφωνους και περιορίζουν τις περιστάσεις χρήσεως ή εγκαταλείπουν τα πομακικά. Επίσης τα παιδιά των Πομάκων που συνάπτουν μεικτούς γάμους με τουρκόφωνους, αποκτούν ως μητρική γλώσσα μόνο τα τουρκικά.

Κλείνοντας την παρουσίαση αυτή των πομακικών, θέλουμε να υπενθυμίσουμε την ευθύνη της ελληνικής πολιτείας για την προστασία της γλώσσας των Πομάκων, κάτι που στην ουσία σημαίνει προστασία της ξεχωριστής τους ταυτότητας.

3. Βιβλιογραφία σχετική με τους Πομάκους

Παραθέτουμε την ελληνική και ξένη βιβλιογραφία που κατορθώσαμε να εντοπίσουμε με διάφορα αντικείμενα γύρω από τους Πομάκους. Φυσικά

είναι αδύνατο να καλύψουμε την ογκώδη βουλγαρική βιβλιογραφία για το ίδιο θέμα. Έτσι δίνουμε ενδεικτικά ορισμένα βασικά έργα από αυτή.

3. 1. Ελληνική

- Μ. Γ. Βαρβούνης, “Όψεις της παραδοσιακής λαϊκής ιατρικής και κτηνιατρικής των Ελλήνων Πομάκων”, *Θρακικά* (σειρά Β΄) 8, Αθήνα 1993, 33-55.
- Μ. Γ. Βαρβούνης, “Συμβολή στη μελέτη των τοπωνυμίων των Πομάκων στην περιοχή της Ξάνθης”, *Θρακικά* (σειρά Β΄) 9, Αθήνα 1994, 79-106.
- Μ. Γ. Βαρβούνης, “Συμβολή στη μελέτη των δημοτικών τραγουδιών των Πομάκων της Ελληνικής Θράκης”, *Θρακική Επετηρίδα* 9, Κομοτηνή 1992-1994, 329-348.
- Μ. Γ. Βαρβούνης, “Λαογραφική έρευνα και καταγραφή στους Πομάκους της Θράκης”, *Πρακτικά Συνεδρίου Εθνογενετικές διαδικασίες στα Βαλκάνια*, Κομοτηνή 23-25/9/1994 (υπό έκδοση).
- Μ. Γ. Βαρβούνης, *Συμβολή στη λαογραφική μελέτη των Πομάκων και του παραδοσιακού πολιτισμού της Θράκης*, Κομοτηνή 1995 (παράρτημα Θρ. Επετ. 2).
- Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαογραφικά των Πομάκων*, Αθήνα 1996 (εκδ. Πορεία).
- Μ. Γιαννοπούλου-Ρουκούνη, “Πομακοχώρια”, *Θρακικά Χρονικά* 37, Ξάνθη 1982, 209-212, 38 (1983), 189-206.
- Δ. Γόνης, «Bojan Sarāev, Ένας Ίεραπόστολος ανάμεσα στους Πομάκους», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Ἀθηνῶν* 31, 293-324.
- Ν. Ευστρατίου, “Παραγωγή και οικονομία σε μια παραδοσιακή κοινότητα της ορεινής Θράκης”, *Θρακική Επετηρίδα* 6, Κομοτηνή 1985-6.
- Π. Θεοχαρίδης, *Πομάκοι, οι Μουσουλμάνοι της Ροδόπης*, Ξάνθη 1995.
- Π. Θεοχαρίδης, *Πομακοελληνικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Π. Θεοχαρίδης, *Ελληνοπομακικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Π. Θεοχαρίδης, *Γραμματική της πομακικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Τ. Κοντογιαννίδης, *Οι Πομάκοι της Θράκης*, έκδ. Σωματείου Αρωγής Πομάκων Δ. Θράκης, 1981.
- Θ. Κούγκουλος, “Οι οικονομικές και κοινωνικές δομές των Πομάκων της ορεινής Ροδόπης και η καταγωγή τους”, *Ενδοχώρα* 9, Αλεξανδρούπολη 1989, 14-17.

Π. Κυρανούδης, "Τα Πομακικά του Έβρου", *Ενδοχώρα* 37-38, Αλεξανδρούπολη 1994, 65-69.

Άν. Λιάπης, "Οί Πομάκοι μέσα στο χρόνο", *Θρακική Έπετηρίδα* 4, Κομοτηνή 1983, 1-44.

Αν. Λιάπης, "Η υποθηκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων", πρακτικά του Α΄ Παγκοσμίου Συνεδρίου Θρακών", *Ενδοχώρα* 2 (ειδικό τεύχος), Αλεξανδρούπολη 1995, 82-93.

Γ. Μαγκριώτης, *Πομάκοι ή Ροδοπαίοι, οι Έλληνες Μουσουλμάνοι*, Αθήνα 1990.

Δ. Μανάκος, *Κιρτζαλήδες, Πομάκοι, Άγριάνοι, Νταγλήδες και Κιζιλμπάσηδες, οίκουντες πέριξ του όρους Ροδόπης*, Άρχεϊον Θράκης 20, Άθήναι 1955, 334-336.

Κ. Μητσάκης, "Πομακικές διασκευές του τραγουδιού για τό 'Γεφύρι της Άρτας'", *Γ΄ Συμπόσιο Λαογραφίας του βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1979, 461-492.

Κ. Μητσάκης, "Ακριτικά τραγούδια της άρπαγής στους Πομάκους", *Δ΄ Συμπόσιο Λαογραφίας του βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1983, 189-204.

Π. Μυλωνάς, *Οι Πομάκοι της Θράκης*, Αθήνα 1990.

Π. Ναθαναήλ, "Ο γλωσσικός εννουχισμός των Πομάκων", *Ελλοπία* 19, (Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1994), 32-33.

Ν. Ξηροτύρης, *Ίδιαι παρατηρήσεις επί της κατανομής των συχνοτήτων των ομάδων αίματος εις τους Πομάκους* (Διατριβή επί διδακτορία), Θεσσαλονίκη 1971.

Ν. Ξηροτύρης, "Άχριάνες και Πομάκοι: Θράκες ή Σλάβοι;", *Β΄ Συμπόσιο Λαογραφίας του βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1976, 333-358.

Κ. Παπαθανάση - Μουσιοπούλου, "Πτυχές από την ιστορία των Πομάκων", *Θρακική Επετηρίδα* 8, Κομοτηνή 1991, 229-238.

Π. Παπαχριστοδούλου, *Οί Πομάκοι και ό δίκαιος άγώνας των ν΄ άπαλλαγοῦν από τό δυσβάστακτο βουλγαρικό ζυγό*, Άθήναι 1948.

Π. Παπαχριστοδούλου, "Οί Πομάκοι", *Άρχεϊον Θράκης* 23, Άθήναι 1958, 3-25.

Βλ. Σκορδέλης, "Έλληνικόν λεξιλόγιον εκ της Ροδόπης", *Βύρων* I (1874), 884-887.

Χρ. Τραπεζούντιος, *Οί Πομάκοι Βούλγαροι και ό Έλληνισμός*, Άθήναι 1944.

- Φ. Τσιμπιρίδου, "Εθνολογική έρευνα σε ένα χωριό της ορεινής Ροδόπης: συμβολή στη μελέτη των συγγενικών δεσμών", *Θρακική Επετηρίδα* 6, Κομοτηνή 1985-1986, 213-223.
- Π. Φωτέας, "Οί Πομάκοι τῆς Δ. Θράκης. Μικρή συμβολή σέ ἕνα μεγάλο θέμα", *Ζυγός* 25, Ἀθήνα 1977, 65-71.
- Π. Χιδίρογλου, *Οι Ἑλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*, Ἀθήνα 1989.

3. 2. Ξενόγλωσση

- F. Bajraktarević, "Pomáken", *Die Enzyklopädie des Islams* iv, 1159-1162.
- Y. Frangopoulos, *Analyse d' une minorité musulmane dans un espace frontière*, Luvain 1988.
- C. Eren, "Pomaklar", *İslam Ansiklopedisi* ix, 572-576.
- C. Eren, "Pomaklara Dair", *Rumeli' nde bırakılanlar*, İstanbul 1975.
- W. Höpken, "Türken und Pomaken in Bulgarien", *Südosteuropa Mitteilunden* 322, München 1992, 141-151.
- A. Kalewa, *Finger print pattern types of Boulgarian Mohammedans*, *Folia Medica* 13 (1971), 314-320.
- E. G. Kanakidou, *Die Pomaken. Eine Einzelfeldstudie*, Zürich 1978.
- A. Lopasic, *The Bulgarian Moslems or Pomaks*, University of Reading 1979.
- Memişoğlu, *Pages of the History of Pomac Turks*, Ankara 1991.
- S. Panagiotopoulos, G. Tsapas, N. Papazoglou, N. Xyrotiris, P. Mylonas, E. Charisiades et E. Panagiotopoulos, "Determination Immunologique des Phenotypes des Haptoglobulines et leurs frequences sur les habitants Pomaks de la Thrace", *Folia Biochimica et Biologica Graeca* 7 (1970), 99-101.
- Ph. Tsimbiridou, "Exploitation du milieu et formes d'organisation sociale chez les Pomaques de Rhodope en Thrace (Grece)", *Il Pastoralismo Mediterraneo* (Nuoro 1991).
- Ch. Vakarelski, "Altertümliche Elemente in Lebensweise und Kultur der bulgarischen Mohammedaner", *Zeitschrift für Balkanologie* IV (1966), 149-172.
- M. G. Varvounis, "A contribution to folk songs research on Pomack in the area of Xanthé", *Journal of Oriental and African Studies* 6 (1944), 101-117.

- B. Vernier, "Représentation mythique du monde et domination masculine chez les Pomaques Grecs", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Numéro spécial, Αθήνα 1981.
- N. Xirotiris, "Serological studies of the Pomaks", *International Congress of Anthropological et Ethnological Sciences*, Chicago 1973, 239-241.
- N. Xirotiris, "Anthropologische Untersuchungen an Achrianen", *Balkan Studies* 162 (1975), 126-132.
- N. Xirotiris, *Genealogische Untersuchungen an Pomaken, 1. Das Dorf Organi*, Xanthi 1990.
- N. Xirotiris - A. Erfurth, "Über des palmare und digitale Hautleistensystem der Achrianen (Pomaken)/ Griechenland, 1. Echinós", *Homo* 264 (1975), 240-252.
- N. Xirotiris - A. Erfurth, "Remarks on the palmar flexion creases of the Achrians (Greece)", *Balkan Studies* 18¹ (1977), 175-177.
- N. Xirotiris - Th. Schmitt, *Ethnologische Untersuchungen bei Pomaken unter Besonderer Berücksichtigung des Islamisierungsprozesse*, Xanthi 1991.

3. 3. Βουλγαρική

- Asimilatorka politika na turskite zavoevateli. Sbornik ot dokumenti za pomohamedančvanija i poturčvanija (XV-XIX v.)*, sastavitel-redaktor P. Petrov, Sofija 1962.
- Al. Balan - Teodorov, "Rodopskoto narečie (ime, položenie meždū iztočното i zapadното)", *Sbornik statej po slavjanovedeniju*, Harākov 1908.
- T. Bojadžiev, *Bālgarskite govori v Zapadna i Iztočna Trakija*, Sofija 1991.
- Bālgarska Akademija na Naukite, *Iz minaloto na bālgarite mohamedani v Rodopite*, Sofija 1958.
- Bālgarski dialekten atlas*, T. 1. Jugoiztočna Bālgarija, Sofija 1964, T. 3. Jugoizapadna Bālgarija, Sofija 1974.
- B. Dobruski, "Njakolko svedenija za poturčvaneto na Rodopskite Bālgari", *Periodičesko spisanije* 1887, kn. XXI-XXII.
- K. Ireček, "Pomaški pesni ot Bālgarija", *Periodičesko spisanije* 8 (1884).
- Patriarh Kiril, *Bālgaromohamedanskite sela v Južnite Rodopi*, Sofija 1960.
- M. Markov, "Rodopskite govori i ezikāt na Kiril i Metodij", *Velikoto Kirilo-Metodievo delo*, Smoljan 1972, 46-62.
- L. Miletič, *Iztočno-bālgarskite govori*, Viena 1903 (επανάκδ. BAN, Sofija 1989).
- L. Miletič, *Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache*, Wien 1912.

- P. Petrov, *Rodopa bālgarska tvārdina*, Sofija 1961.
 B. Sarāev, *Glasāt na vikaštija v pustinijata*, Kniga 1, Sofija 1996.
 A. P. Stojlov, "Akane v rodopski pomaški govori", *Spisanije na Bālgarskata Akademija na Naukite* 43 (1930).
 T. Stojčev, "Rodopski rečnik", *Bālgarska dialektologija* 2 (1965), 119-314.
 E. Subašiev, "Govorāt na naselenijeto v Smoljansko i negovata nacionalna sādība", *Ezik i poetika na bālgarskija folklor. Problemi na bālgarskija folklor*, T. 5, Sofija 1980.
 St. Šiškov, *Bālgaro-mohamedanite (pomaci)*, Plovdiv 1936.

Περιοδικά

- Rodopski pregled*, Sofija 1932 κ. εξ.
Rodopski napredāk, Čepelare, Stanimaka, Plovdiv 1903-1912.
Rodopski sbornik, Sofija 1965 κ. εξ.

Βιβλιογραφικές συντμήσεις

Βλ. και κεφάλαιο 2. 1. (*Η έρευνα των πομακικών της Ελλάδας*).

BER: Βουλγαρικό Ετυμολογικό Λεξικό της Ακαδημίας Επιστημών Σόφιας (*Bālgarska Akademija na Naukite*, *Bālgarski Etimologičen Rečnik*, tom. I-V, Sofija 1971, 1979, 1986, 1995, 1996).

Γραμ.. Πομ: Γραμματική της πομακικής γλώσσας (Δ' Σώματος Στρατού).

Θ, ΕΠΛ: Π. Θεοχαρίδη, Ελληνοπομακικό Λεξικό.

Θ, ΠΕΛ: Π. Θεοχαρίδη, Πομακοελληνικό Λεξικό.

Λεξ. Στρατ.: Πομακικό-ελληνικό Λεξικό Δ' Σώματος Στρατού.

Συντ. Πομ: Συντακτικό της πομακικής γλώσσας (Δ' Σώματος Στρατού).

Συντομογραφίες

αρχ: αρχαίο

αρχ. σλαβον: αρχαίο σλαβονικό

βλ.: βλέπε

βουλγ: βουλγαρικό

διαλ: διαλεκτικό

εκκλ. σλαβ: εκκλησιαστικό σλαβικό

επίθ: επίθετο

ό. π: όπως παραπάνω

πβ: παράβαλε

πολων: πολωνικό

plur. tant: pluralia tantum

ρωσ: ρωσικό

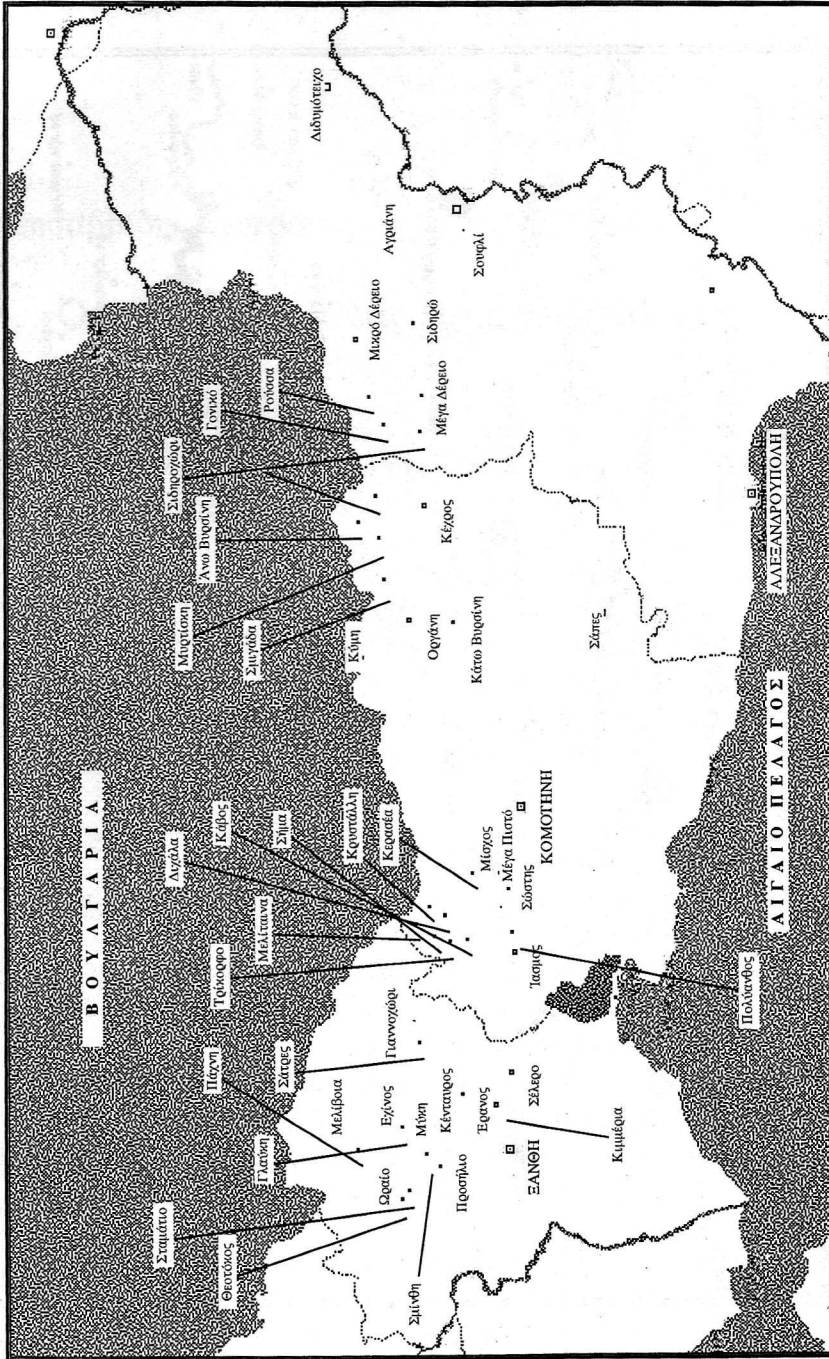
τουρκ: τουρκικό

σερβικρ: σερβοκροατικό

τσεχ: τσεχικό

υποκ: υποκοριστικό

ΧΑΡΤΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ

ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΟΠΟΥ ΖΟΥΝ ΟΙ ΠΟΜΑΚΟΙ

